

ΣΜΥΡΝΗ : ΠΟΛΗ – ΜΝΗΜΗ – ΙΣΤΟΡΙΑ

.....Κι εκείνη την κραυγή
βγαλμένη από τα παλιά νεύρα του ξύλου
γιατί την είπες φωνή πατρίδας;

Γιώργος Σεφέρης

«Στο ατέρμονο πέλαγος του χρόνου, χωρίς άγκυρα, χωρίς λιμάνι, πυξίδα και τιμόνι, θα παράδερνε ο άνθρωπος, αν έλειπαν οι μνήμες. Δεν θα είχε νόημα η ζωή χωρίς το πισωκοίταγμα στα περασμένα. Τα βιώματα, οι εμπειρίες και οι περιπέτειες του παρόντος γρήγορα γίνονται παρελθόν. Αυτό το παρελθόν, που σφραγίζει την εποχή του, είναι ο παλμός και η ανάσα του κάθε λαού, του κάθε τόπου.»

Ιφιγένεια Χρυσοχόου
«Πυρπολημένη Γη»
Εκδόσεις Γκόννη
Γενάρης 1973

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

***Πώς η ιστορική συνέχεια της πόλης της Σμύρνης διακόπτεται βίαια και αλλάζει.
Πώς τα κομμάτια της ζωής και τα γνωρίσματα της μητρόπολης του 19ου και 20ου αι,
μετατρέπονται σε «ιστορική μνήμη» χωρίς συνέχεια.***

Σήμερα, η Σμύρνη αποτελεί το Ευρωπαϊκό πρόσωπο της Τουρκίας. Αυτό οφείλεται όχι μόνο στον αυτονόητο γεωγραφικό λόγο, που συνδέεται με την θέση της στο δυτικό μέτωπο της μικρασιατικής χερσονήσου, αλλά, κυρίως, διότι εδώ, από όλες τις μεγάλες μητροπολιτικές περιοχές της χώρας, είναι λιγότερο ορατές οι συμπεριφορικές εκδηλώσεις του Ισλαμικού κινήματος, ιδίως στην αμφίεση των γυναικών που υπομιμνήσκουν το ασιατικό βάθος της τουρκικής κοινωνίας. Ωστόσο, παρά αυτό το Ευρωπαϊκό πρόσωπο, τίποτα στην σημερινή Σμύρνη δεν ανακαλεί κάτι από το κοσμοπολίτικο παρελθόν της πόλης, μια ανάμνηση από την κοσμόπολη του 19^{ου} και του πρώιμου 20^{ου} αιώνα, που συνάρπασε την φαντασία τωσων ευαίσθητων παρατηρητών και αναπλάστηκε με τόση υποβλητικότητα από αρκετούς δημιουργούς του λόγου.¹

Οι ιστορίες για την Μικρασία, για την παραμυθένια πόλη, για τον ξεριζωμό, δημιουργούν εικόνες της πόλης της Σμύρνης, μέσα από τις διηγήσεις των ανθρώπων που την γνώρισαν σαν πατρίδα τους και που με τόσο βίαιο τρόπο, ξεριζώθηκαν από τις εστίες τους και, πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς. Στην παρούσα εργασία γίνεται μια προσπάθεια μέσα από τη ιστορία της πόλης, την ιστορία της πολεοδομίας της, μέσα από τις «μνήμες», ενός λαού ζωντανού, πρόσχαρου και προκομμένου, να «εμφανιστεί», αυτός ο ιδιαίτερος χαρακτήρας τόσο του τόπου όσο και της εποχής. Δεν είναι τυχαίο, ότι η Μικρασιατική καταστροφή θα αλλάξει εντελώς την ιστορική πορεία μιας πόλης, κάνοντας μια τομή και δημιουργώντας ένα «ιστορικό κενό», σαν να σβήστηκε εντελώς το παρελθόν. Επίσης, δεν είναι τυχαίο, ότι η Μικρασιατική καταστροφή φέρνει στην μνήμη μας κατευθείαν την «φωτιά της Σμύρνης» συγκεκριμένα, διότι τα χαρακτηριστικά που δημιούργησαν τον ιδιαίτερο αυτόν τόπο και τρόπο ζωής του ελληνισμού εκεί, ήταν κατά έναν τρόπο μοναδικά - και εν τέλει, αρκετά από τα γνωρίσματά τους, μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα, μαζί με τους μικρασιάτες πρόσφυγες. Γι αυτόν ακριβώς τον λόγο, θα γίνει σύντομη αναφορά στο μακρινό παρελθόν και μεγάλη αντίστοιχα, στην Σμύρνη του 19^{ου} και 20^{ου} αι. Με τον τρόπο αυτό

¹ Πασχάλης Μ.Κιτρομηλίδης : «Σμύρνη : Οι φυσιογνωμίες μιας πόλης»
Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών :«Σμύρνη. Η μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού»
Εκδόσεις Εφέσος, Αθήνα

θα προσπαθήσω, να παρουσιάσω-δημιουργήσω την «εικόνα» της πόλης και του τρόπου ζωής, στην μεγάλη της ακμή, αυτή ακριβώς που κυριολεκτικά εξαφανίστηκε, δίνοντας στην θέση της σε μια διαφορετική απρόσωπη εικόνα στην οποία έγινε συστηματική προσπάθεια να σβυστεί το παρελθόν. Τέλος, η περιγραφή θα σταματήσει το '22 όταν οι Έλληνες της Ιωνίας θα διασχίσουν πάλι το Αιγαίο για μια νέα ζωή.

Η ΣΜΥΡΝΗ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Η Σμύρνη υπήρξε μια από τις πιο σημαντικές πόλεις της Μικράς Ασίας από την αρχαιότητα μέχρι τους νεώτερους χρόνους. Η γεωγραφική της θέση, η ενδοχώρα και το λιμάνι της υπήρξαν παράγοντες που την ευνόησαν από την ανάπτυξή της σε όλες τις εποχές. Στην αρχαιότητα ήταν γνωστή ως μια από τις πόλεις που διεκδικούσαν την καταγωγή του Ομήρου. Οι μυθικές παραδόσεις αναφέρουν ότι η πόλη ιδρύθηκε από την αμαζόνα Σμύρνα ή Σμύρνη ή από τον Θησέα. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν το ιστορικό πυρήνα του μύθου. Η πρώτη κατοίκηση της Σμύρνης εντοπίστηκε σε μια μικρή χερσόνησο στη βορειοανατολική ακτή του κόλπου της Σμύρνης. Η θέση αυτή είναι γνωστή σήμερα με την ονομασία Μπαϊρακλή, έχει τον έλεγχο της περιοχής και ήταν ιδιαίτερα ασφαλής, αφού προστατευόταν από την θάλασσα (η πεδιάδα του Μπουρνόβα την εποχή εκείνη καλυπτόταν από νερά). Η πρώτη αυτή εποίκηση χρονολογείται το 3000π.Χ. και πιθανολογείται ότι έγινε από Κάρες και Λέλεγες. Γύρω στο 1000π.Χ. οι Αιολείς έφτασαν στην περιοχή, έδιωξαν τους παλιούς κατοίκους και εγκαταστάθηκαν στον παλιό οικισμό τον οποίο περιτοίχισαν. Σώζονται μέχρι σήμερα κατοικίες ελειψοειδούς μορφής κατασκευασμένες με πλίνθους και λίθινα θεμέλια. Τον 8^ο αι. Ίωνες από την Κολοφώνα, παραγκώνισαν τους Αιολείς, εγκαταστάθηκαν στην Σμύρνη και την έκαναν μέρος της Ιωνικής Δωδεκάπολης.

Μεγάλη ακμή , γνώρισε η πόλη και το λιμάνι της, το Ναύλοχον, κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. Την εποχή αυτή κόπηκαν τα πρώτα νομίσματα από ήλεκτρο, τα οποία κοσμήθηκαν με το έμβλημα της πόλης , ένα κεφάλι λιονταριού. Το σημαντικότερο μνημείο που σώζεται από αυτήν την εποχή, είναι το ιερό της Αθηνάς που χρονολογείται τον 7^ο αι. και είναι ένα από ωραιότερα πρώιμα θρησκευτικά μνημεία της Μ.Ασίας. Ο ναός αυτός καταστράφηκε όταν ο Γύγης, βασιλιάς της Λυδίας, επιτέθηκε για να καταλάβει την πόλη το 600π.Χ. Οι Σμυρναίοι τον επισκεύασαν και επεξετείναν το ιερό, το οποίο όμως καταστράφηκε οριστικά, όταν ο Αλυάτης επιτέθηκε εκ νέου στην πόλη, η οποία και υπέκυψε. Κατά την εκστρατεία του Μ.Αλεξάνδρου εναντίον των Περσών, ο μεγάλος στρατηλάτης αποκοιμήθηκε στο όρος Πάγος. Στον ύπνο του έλαβε εντολή από την θεά Νέμεση, να κτίσει εκεί μια καινούργια πόλη και να εγκαταστήσει τους κατοίκους της Σμύρνης που στο μεταξύ, είχαν διασκορπιστεί σε κώμες. Αυτό ακριβώς, έκαναν μόνοι τους οι ίδιοι οι Σμυρναίοι στα τέλη του 4^{ου} αι. Η νέα πόλη κτίστηκε στους πρόποδες του Πάγου και έκτοτε γνώρισε μεγάλη ακμή. Περιγράφεται από τον Στράβωνα, ως η ωραιότερη πόλη της Μ.Ασίας. Αναφέρεται δε, ότι δύο μεγάλοι κεντρικοί δρόμοι, η *Χρυσή οδός* και η *Ιερά οδός* συμβάλουν στον δροσισμό της πόλης από την θάλασσα. Βασικό σημείο της ζωής της πόλης, αποτελεί το λιμάνι της γύρω από το οποίο, βρίσκονται στοές, ιερά και μνημεία (το Μητρώον και το Γυμνάσιον).Στις κλιτείες του Πάγου βρισκόταν το θέατρο, η ιατρική σχολή, το στάδιο, η βιβλιοθήκη, το Στρατονικείον, το βουλευτήριο, το πρυτανείο, οι ναοί της Αθηνάς, της Κυβέλης, του Απόλλωνος, καθώς και το Ομήρειον. Κατά την ρωμαϊκή περίοδο, στην πόλη, υπήρξε έντονη εμπορική δραστηριότητα και ταυτόχρονα διατηρήθηκε η αυτονομία της (190π.Χ). Καταστράφηκε από σεισμούς το 178π.Χ. αλλά το 180π.Χ. ανοικοδομήθηκε με μεγαλύτερη λαμπρότητα.²

BYZANTINOI ΧΡΟΝΟΙ

Κατά του πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, η Σμύρνη συνέχισε να είναι μια σημαντική πόλη, όμως μεγάλη ακμή, γνώρισε κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Ανέπτυξε αξιόλογη εμπορική κίνηση κι οικονομική ζωή, πράγμα που προκάλεσε πολλές πειρατικές επιδρομές. Το 1084 κυριεύθηκε από τους Σελτζουκίδες και το 1092 από τον πειρατή Τσαχά. Ανακαταλήφθηκε από τον Ιωάννη Κομνηνό, κατά την διάρκεια της βασιλείας του οποίου (1118 -1143) ανακαινίστηκε και επισκευάστηκε το φρούριο του Πάγου. Από το 1204 – 1261 η Σμύρνη, βρισκόταν στην επικράτεια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Το 1261 Γενουάτες έμποροι εγκαταστάθηκαν στην πόλη. Κατά την διάρκεια του 14^{ου} αι. η πόλη βρισκόταν άλλοτε υπό την κυριαρχία των Λατίνων και άλλοτε,

² *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρους-Λαρούς-Μπριτάνικα : «Σμύρνη»
Εκδόσεις Πάπυρος 1993*

υπό Τούρκικη κυριαρχία. Οριστικά στους Τούρκους η πόλη πέρασε το 1424, όταν ο Μωάμεθ Α΄ διέταξε την κατεδάφιση του φρουρίου της.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ – ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Γενικά

Παρά τον αποδεκατισμό του πληθυσμού της, τις καταστροφές και τις πολεμικές συγκρούσεις, το ελληνικό στοιχείο διατηρήθηκε και από τα μέσα του 16^{ου} αι. ενισχύθηκε από εποίκους .

Άγγλοι και Ολλανδοί εγκαταστάθηκαν στο λιμάνι της, όπου κατέληγαν εμπορικοί δρόμοι από όλη την Μεσόγειο, την Ινδία και την Κίνα. Εντυπωσιακή ακμή και δραστηριότητα, άρχισε να παρατηρείται από τις αρχές του 18^{ου} αι. σύμφωνα με τις περιγραφές του αγγλου περιηγητή Ritcard Pococke , όταν αριθμούσε πληθυσμό 10.000 κατοίκους. Για τα χρόνια εκείνα, τα στοιχεία που υπάρχουν, (σκαριφήματα, γραπτές αναφορές, ταξιδιωτικές εκδόσεις, χάρτης στο αρχείο της Φραγκισκανικής Εκκλησίας κλπ) δεν επιτρέπουν να διατυπωθεί συγκροτημένη άποψη για την σαφή οργάνωση του αστικού χώρου της πόλης. Συχνά, σχέδια όψεων της πόλης προοπτικά είναι περισσότερο εύγλωτα από οποιαδήποτε προσπάθεια χαρτογράφησης.³

Με βάση τα χαρτογραφικά αλλά και άλλα ντοκουμέντα, η εξέλιξη του χώρου της πόλης μπορεί να περιγραφεί σε 3 φάσεις :

Η παραδοσιακή φάση διαρκεί έως τον 17^ο αι. , με κυρίαρχο πληθυσμιακά το μουσουλμανικό στοιχείο και, χωρίς ιδιαίτερα χωρικά χαρακτηριστικά. Η οργάνωση του αστικού χώρου ακολουθεί το μεσαιωνικό μοντέλο των οθωμανικών πόλεων : αμφιθεατρική διάταξη σε έναν λόφο που κατεβαίνει προς την θάλασσα, παλιό βυζαντινό κάστρο στην κορυφή και ίχνη τειχών που κατηφορίζουν προς την ακτή, προστατευμένος κόλπος και εισέχον μικρό λιμάνι, που εξυπηρετούν την φορτωεκφόρτωση των εμπορευμάτων, με μικρές σκάλες στην παραλία.

Ανάμεσα στο λιμάνι και την ακρόπολη, αναπτύσσεται η τυπική «ανατολίτικη» πόλη. Στις παρειές του λόφου, οι περιοχές κατοικίας, σε χωριστές κατά θρήσκευμα συνοικίες (μουσουλμανικές, χριστιανικές, εβραϊκές, αρμένικες) και κάτω οι αγορές. Σύμφωνα με τα σχέδια και τις περιγραφές του De Bruyn υπάρχουν δύο : στη μία διατίθενται προϊόντα από το εσωτερικό της Αυτοκρατορίας και την Αίγυπτο (μισριτζίδικα) και, στην άλλη προϊόντα που φτάνουν από την Ευρώπη, κυρίως με ολλανδικά πλοία. Συνεχείς εναποθέσεις γης, αλλοιώνουν την ακτογραμμή και επεκτείνουν μέσα στην θάλασσα το χώρο της πόλης, κάνοντας αναγκαίο έναν νέο χώρο για το λιμάνι. Το λιμάνι αυτό επιβίωσε μέχρι το 1750 – 1760 και έπειτα επιχωματώθηκε σε μια έκταση 100 στρεμμάτων, επιτρέποντας την ανάπτυξη της ενιαίας σμυρνιώτικης αγοράς.

Από τον 17^ο αι. παρατηρείται εισροή Ευρωπαίων και κυριαρχία τους στο εμπόριο, καταρχάς Γάλλων, Άγγλων και Ολλανδών, δευτερευόντως Ιταλών, Δανών, Σουηδών κλπ καθώς και Ελλήνων, Αρμενίων και Εβραίων, που αναπτύσσουν παράλληλες δραστηριότητες. Η αύξηση του διαμετακομιστικού εμπορίου, έχει ως συνέπεια την ανάπτυξη του λιμανιού, που προωθείται ακόμη περισσότερο τον 18^ο αι. Με τη άφιξη των Ευρωπαίων και την εγκατάστασή τους έξω από τα τείχη (17^{ος} αι.), η πόλη αποκτά νεοσύστατο στοιχείο. Πρόκειται για τον Φραγκομαχαλά ή Ευρωπαϊκή συνοικία, ένα εντελώς ιδιαίτερο πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό σύνολο. Εμφανίζεται ως ένα ενιαίο, συμπαγές οικοδόμημα, που διατάσσεται κατά μήκος της ακτής, σε προσχωσιγενή εδάφη, από ΝΔ προς ΒΑ, σε μήκος 900 – 1000 μ και με πλάτος, 70-120μ. Διαιρείται σε εξαιρετικά στενομέτωπα οικόπεδα, διαμπερή, με πλάτη από 8 – 27 μ, που αποκαλούνται *βερχανέδες* (παράφραση του frenk hane, δηλ. Φράγκικο σπίτι). Η εσωτερική διάταξη του οικοπέδου περιλαμβάνει ένα κτίριο με συχνά επιβλητική όψη στην Ευρωπαϊκή οδό και εσωτερικά κτίσματα, αποθήκες, αυλές, περάσματα και μια ιδιωτική σκάλα προς την θάλασσα για να γίνεται η μεταφορά των εμπορευμάτων.

Η επιχωμάτωση του κλειστού λιμανιού αφήνει την Σμύρνη χωρίς ενιαίο προστατευμένο λιμάνι και όλη η κίνηση, γίνεται μέσω των πολυάριθμων σκαλών και βερχανέδων. Η Πάνω Πόλη, εξακολουθεί να στεγάζει τις τούρκικες συνοικίες και, δυό παλιές ελληνικές : Πάνω Χαλαλάς και Αγία Βούκλα. Βορειότερα και δίπλα στον Φραγκομαχαλά εγκαθίστανται από τον 15^ο – 18^ο αι. κι

³ Αλέκα Καραδήμου – Γερολύμπου : «Αναζητώντας τον χαμένο αιώνα στην χωρική εξέλιξη της Σμύρνης (1822 – 1922) Επιστημονικό Συμπόσιο : Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 30-31 Οκτωβρίου 1998

άλλες ελληνικές συνοικίες : Νέος Χαλαλάς, Σερβετάδικα, Αγ.Φωτεινή και Αγ.Γεώργιος. Η εβραϊκή συνοικία αναπτύσσεται στην παλιά πόλη και δίπλα από την αγορά και η αρμένικη βορείως της αγοράς, σε επαφή με τις ελληνικές συνοικίες.

Η Τρίτη φάση περιλαμβάνει την πόλη του 19^{ου} αι. και έως το 1922.Κύριο χαρακτηριστικό της η μεγάλη εξάπλωση του αστικού χώρου και η κυριαρχία των μη μουσουλμάνων. Σε αυτήν την φάση αναδύεται και ολοκληρώνεται η εικόνα της ελληνικής Σμύρνης.⁴

Με την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) με τους ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους για την ναυτιλία και το εμπόριο, η Σμύρνη είχε αρχίσει να αναπτύσσεται με ραγδαίο ρυθμό σε μια δυναμική μητρόπολη. Οι ευρύτατες θεσμικές αλλαγές που υιοθετούνται έτσι, από την Οθωμανική αυτοκρατορία, μεταξύ του 1839 και 1856 και η οικονομική και πολιτιστική διεξόδου της Ευρώπης, έχουν ως άμεσο αποτέλεσμα, την αύξηση των Ελλήνων και των Αρμενίων. Είναι χαρακτηριστικό ότι, το 1717 η πόλη, αριθμούσε 29000 κατοίκους, από τους οποίους οι 10000 ήταν Έλληνες. Έναν αιώνα αργότερα, ο πληθυσμός της αυξήθηκε στους 150000 κατοίκους, από τους οποίους οι έλληνες έφταναν τους 60000. Η απότομη αυτή δημογραφική ανάπτυξη της ελληνικής κοινότητας οφείλεται κυρίως σε αθρόες μεταναστεύσεις από την Πελοπόννησο, την Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου.⁵ Στην κοινωνική αυτή δυναμική, που δημιουργούν οι παραπάνω παράγοντες, οφείλεται η ευημερία και ο κοσμοπολιτισμός της πόλης τους επόμενους αιώνες. Σημαντική είναι η μαρτυρία του Άγγλου πρόξενου Paul Ryckat. Οι μαρτυρίες θα πολλαπλασιαστούν αργότερα και θα συντείνουν στον διάλογο του μύθου και της ιστορίας, που διαμορφώνουν τον θρύλο της Σμύρνης των νέων χρόνων.⁶

Οι παλιοί χωρικοί και λειτουργικοί διαχωρισμοί, και διακρίσεις (γειτονίες κατοικίας κατά εθνοθρησκευτική προέλευση – περιοχές αγορών), ατονούν και αναδύονται νέες χωρικές εξειδικεύσεις : κεντρικές λειτουργίες, χώροι αναψυχής και κατοικίας υψηλών εισοδημάτων, εργατικές συνοικίες, κομψά προάστια (για μόνιμη κατοικία), υποβαθμισμένες γειτονίες.

Τη γρήγορη ανάπτυξη και ταυτόχρονη επέκταση της πόλης, υποστηρίζουν τα μεγάλα έργα υποδομής, που αναλαμβάνονται από ξένες εταιρείες από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 ως το 1870. Ουσιαστική ώθηση σε ολόκληρη την περιοχή, δίνει η κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής, που συνδέει την πόλη με το Αϊδίνιο (1857-1866), από Αγγλική εταιρεία, και λίγο αργότερα μιας δεύτερης γραμμής προς τον Κασαμπά (Γαλλική εταιρεία).

Έργο αντίστοιχης αναπτυξιακής σημασίας, αλλά ακόμη σημαντικότερο για την μορφή και την διάρθρωση της πόλης, είναι η κατασκευή του λιμανιού και της προκουμαίας (1869-1875) που ξεκίνησε με αγγλική πρωτοβουλία, αλλά την ανέλαβε τελικά η γαλλική εταιρεία Dussaud. Μηχανικός είναι ο Πολύκαρπος Βιτάλης, ο ίδιος που συμμετείχε και στην κατασκευή της προκουμαίας της Θεσσαλονίκης στις αρχές της δεκαετίας 1870.

Μια λωρίδα γης, μακριά κατά 3 χλμ. και πλατιά έως 150μ., δημιουργήθηκε μπροστά από την παλιά ακτογραμμή, με επιχωμάτωση της θάλασσας. Σύνολο 40 εκτάρια γης προστίθενται στην πόλη. Η επιφάνεια είναι μάλλον μικρή, αν συγκριθεί με την δραματική επίδραση που είχε στην πολεοδομική εξέλιξη της πόλης. Η οδός της προκουμαίας, είναι ο πρώτος μοντέρνος δρόμος που δημιουργείται στην Σμύρνη (πλάτος 12μ. σε ένα συνολικό πλάτος προκουμαίας 20μ. με γραμμή τραμ), και τα οικόπεδα δίπλα του είναι τα ακριβότερα στην πόλη. Οι πλέον αποδοτικές οικονομικά λειτουργίες, νέοι τύποι εγκαταστάσεων αναψυχής, θέατρα, ξενοδοχεία, λέσχες, ανταγωνίζονται για ένα οικόπεδο. Ένας νέος καταμερισμός του χώρου εμφανίζεται, ο οποίος απορρέει από διακρίσεις οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα. Κατά μήκος της προκουμαίας, έως την Μπέλλα Βίστα, εγκαθίστανται ομάδες υψηλών εισοδημάτων των Ελλήνων, Αρμενίων και Ευρωπαίων της πόλης.

Από την στιγμή που ο Φραγκομαχαλάς αποκόπτεται από την θάλασσα, οι βερχανέδες χάνουν σε μεγάλο βαθμό την λειτουργία της κατοικίας και αποθήκευσης. Το 1880, οι βερχανέδες έχουν αγοραστεί από μη μουσουλμάνους και υφίστανται πλήθος μετατροπές, συμπληρώσεις και επεκτάσεις, προκειμένου να ανταποκριθούν στις νέες λειτουργικές ανάγκες. Η περιοχή της Πούντας, το βόρειο άκρο της πόλης, μέχρι το 1840, είναι μια μεγάλη αμμόστρωτη πεδιάδα που δροσίζεται από την θαλάσσια αύρα, αλλά κατακλύζεται από θαλάσσιο νερό τον χειμώνα. Χάρη στην θαυμάσια θέα της προς το προάστειο του Μπουρνόβα αλλά και τους κήπους και τα σπίτια που εκτείνονται στην παραλία, θεωρείτο χώρος περιπάτου. Μετά τη μεγάλη πυρκαϊά του 1845, η

⁴ Αλέκα Καραδήμου – Γερολύμπου : «Αναζητώντας τον χαμένο αιώνα στην χωρική εξέλιξη της Σμύρνης (1822 – 1922) Επιστημονικό Συμπόσιο : Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 30-31 Οκτωβρίου 1998

⁵ Ρ.Δ.Αγυροπούλου : «Η ελληνική κοινότητα της Σμύρνης την εποχή του Διαφωτισμού», Σμύρνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Έφεσος, Αθήνα

⁶ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης : «Σμύρνη : Οι φυσιογνωμίες μιας πόλης», Σμύρνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Έφεσος, Αθήνα

περιοχή ρυμοτομήθηκε, σε μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα, που πιθανότατα ήταν μεγάλες ιδιοκτησίες, που προοριζόταν για οικοδοποίηση και ανοικοδόμηση. Με την κατασκευή της προκουμαίας, η περιοχή της Πούντας, αναδιαμορφώνεται αισθητά. Στις περιοχές νέας επέκτασης της πόλης, φαίνεται ότι η οικοπεδοποίηση που προέκυψε πάνω στην ρυμοτομία του 1854-1857, καθώς και τα κανονικά και ομοιόμορφα οικόπεδα, υπόκεινται σε κανονισμούς και οδηγίες.

Στην χωρική ανάπτυξη της Σμύρνης, στην μετάβασή της από τον 19^ο στον 20^ο αι., θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει 2 πόλεις. Προς τον νότο, η Παλαιά Πόλη, με τις παραδοσιακές αγορές στη θέση του μεσαιωνικού λόφου και τις παραδοσιακές συνοικίες. Προς τον βορά, η Ευρωπαϊκή Πόλη, που δημιουργήθηκε με την άφιξη των εμπόρων, και υποδέχτηκε όλε τις οικονομικές, κοινωνικές και τεχνολογικές εξελίξεις – αυτό ακριβώς που θα χαθεί με την καταστροφή της Σμύρνης το 1922.

Ο δυϊσμός αυτός έχει γίνει αντιληπτός, από του Τούρκους διοικητές, ήδη από το 1889, που αναζήτησαν τρόπους, πολεοδομικούς και αρχιτεκτονικούς, για να εξευρωπαϊσουν την πόλη. Το πλέον φιλόδοξο σχέδιο για την «εξυγίανση και τον καλωπισμόν» της Σμύρνης, αναλαμβάνει να υλοποιήσει η Γαλλική εταιρεία Compaignie Generale d' Enterprises ύστερα από πρόταση του αρχιτέκτονα μηχανικού Πολύκαρπου Βιτάλη, για διάνοιξη τριών λεωφόρων. Το πρώτο «βουλεβάρτο», αρχίζει από το Χρηματιστήριο και φτάνει ως το Μπασμαχανέ, με διακλάδωση στον Τσακμάκ Φούρνο. Αυτή θα περνά μπροστά από το Διοικητήριο και θα καταλήγει στις φυλακές «Αγ.Αικατερίνης και Αγ.Δημητρίου», και μετά θα καταλήγει πάλι στον Μπασμαχανέ. Τα βουλεβάρτα θα έχουν πλάτος 20-30μ., και σε κομβικά σημεία προβλέπονται διαπλατύσεις. Θα είναι ασφαλτοστρωμένα και τα πεζοδρόμια «μαρμαρόστρωτα». Επίσης, θα φωτίζονται με ηλεκτρικό φως που θα εγκαταστήσει η ίδια η εταιρεία.⁷

Όπως φαίνεται από τον χάρτη των αδελφών Danger, όπου διαγράφονται τα όρια της καταστροφής του 1922, με την πυρκαϊά, δεν χάθηκε απλώς μια περιοχή της πόλης, αλλά ένα απόφιο, πλήρες κομμάτι ιστορικού χρόνου. Χάθηκε αυτή ακριβώς, η περίοδος της Σμύρνης για την οποία ο χάρτης του 1822 αποτελεί το παλαιότερο σχετικό τεκμήριο, χάθηκε δηλαδή ένας αιώνας, στον οποίο, παράλληλα με την αγωνιώδη και συχνά τραυματική οικοδόμηση του νεοελληνικού κράτους, μια πόλη ενσάρκωσε με την ακμή αλλά και με την οδυνηρή καταστροφή της, το ουτοπικό όνειρο ενός «άλλου τόπου», που θα μπορούσε να είναι κυρίαρχος του εαυτού του, εύπορος και ευτυχισμένος.⁸

Η Σμύρνη σήμερα, είναι μια σύγχρονη πολιτεία, με 2.500.000 κατοίκους. Η εικόνα της είναι αποσπασματική. Η μετάβαση του σημερινού επισκέπτη από το παραδοσιακό εμπορικό κέντρο στην Άνω Πόλη και από κει στην Πούντα, σ'ένα ταξίδι στον χώρο και στον χρόνο, αποκαλύπτει μέσα από την ασυνέχεια του αστικού ιστού, την απουσία του τελευταίου πυρήνα της πόλης. Το αστικό κενό σηματοδοτεί αναχωρήσεις, απουσίες, απώλειες...Μόνο η προκουμαία, παρά την επέκταση της πόλης μέσα στην θάλασσα και την δημιουργία ενός νέου «Και», ενοποιεί και ανασυνθέτει, μέσα από το υδάτινο στοιχείο, την παλίμψηστη ταυτότητα της «άπιστης», της κοσμοπολίτικης Σμύρνης, και την προβάλλει στην σημερινή πόλη σαν μια μαγική ανεξίτηλη εικόνα.⁹

Μια επίσημη περιγραφή άγνωστης πυρκαϊάς του 1742 στην Σμύρνη

Η επίσημη αυτή έκθεση περιλαμβάνεται σε ανέκδοτα χειρόγραφα ταξιδιωτικών περιγραφών του ευγενούς Ενετού Κερκυραίου Μάρκ.Αντώνιο Κατσαίτη (1717-1787), που στο πρώτο μισό του 18^{ου} αι. έκανε δύο ταξίδια (1740 και 1742).

« Στις 3 ώρες περίπου της νύκτας της αναφερθείσης ημέρας , στην συνοικία των Εβραίων άρχισεν η φωτιά σε ένα σπίτι, που λένε πως οι κάτοικοι έλειπαν, ενώ έπνεε δυνατός άνεμος από τον βοριά και εφούντωσε τόσο, που σε λιγώτερο από μια ώρα, είχεν αποτεφρώσει πολλές κατοικίες και μαγαζιά μιας γειτονικής αγοράς ή παζαριού. Δεν παρέλειψαν οι πρόξενοι να στίλουν τις υδραντλίες τους με πολλούς από τους ομοεθνείς τους και τους εξαρτώμενούς τους, για να καταστείλουν την φωτιά και παρόλη την τέχνη και τον ζήλο τους, αφού επιμόνωσ εργαστήκαν ως και οι ίδιοι, η φωτιά δεν έσβησε. Οι κυριότεροι έμποροι άγγλοι, Ολλανδοί και Γάλλοι προσωπικά απασχολήθηκαν να διακινούν τις συσκευές των ως άνω αντλιών, με όλους τους μάταιους και ανεπαρκείς κόπους, στην μεγάλη βιαιότητα του πυρός. Έτσι, ύστερα από τόση εξακολουθητική,

⁷ Βασιλίας Κολώνας : «Έλληνες αρχιτέκτονες στην Οθωμανική αυτοκρατορία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)», Ολκός, Αθήνα 2005 σελ.95-98

⁸ Αλέκα Καραδήμου – Γερολύμπου : «Αναζητώντας τον χαμένο αιώνα στην χωρική εξέλιξη της Σμύρνης (1822 – 1922) Επιστημονικό Συμπόσιο : Ε ταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 30-31 Οκτωβρίου 1998

⁹ Βασιλίας Κολώνας , ο.π. σελ.123

τόσο κοπιαστική εργασία όλη τη νύκτα της Πέμπτης και όλη την επόμενη μετά της 20^{ης}, συνέχισαν όλοι, χωρίς την ελάχιστη συμπαράσταση των Τούρκων, οι οποίοι λίγο σκοτίστηκαν να καούν τα σπία των Γκιαούρηδων, επειδή δεν νόμιζαν ότι η φωτιά θα προχωρούσε στις συνοικίες τους. Και ακόμη περισσότερο που κι αυτός ο ίδιος ο Καής, αντί να βγει με τους ανθρώπους του και τους αστυνομικούς του για να εμποδίσουν την πρόοδο της φωτιάς, εγκατέλειψε τον Μερχεμέ, μεταφέρθηκε στο Βεζύρ Χάνι, που είναι χτισμένο από πέτρα, όπου έμεινε με πολύ μεγάλη ησυχία καπνίζοντας και πίνοντας τον καφέ του, θεατής αδιάφορος..... Το πιο όμως αξιολύπητο ήταν η διασπορά του λαού και ειδικά των Εβραίων, που δεν βρίσκανε που να καταφύγουν και πολλοί υποχρεώθηκαν να αποσυρθούν στα χωράφια, όπου ουκ ολίγα άτομα πέθαιναν, άλλοι από την πείνα και την δίψα και, άλλοι από τον υπερβολικό καύσωνα του ήλιου..... Η τρομακτική αυτή πυρκαϊά κατέστρεψε κυρίως το νότιο τμήμα της πόλεως, την Εβραϊκή συνοικία και τις Τουρκικές, ενώ το βόρειο τμήμα της πόλεως, όπου οι χριστιανικές συνοικίες (αρμένικη, ελληνική φραγκομαχαλάς) γενικά διεσώθη».¹⁰

Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης

Το 1742 ο Κερκυραίος περιηγητής Μάρκος Αντώνιος Κατσαίτης, που επισκέφτηκε την Σμύρνη, έγραψε στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του ότι «στο θέμα του πολιτισμού και της ευγένειας δεν υπάρχει χώρα στον κόσμο που να ξεπερνά την Σμύρνη στην οδό των Φράγκων». Πράγματι ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης είναι το σημείο εκείνο όπου ήταν συγκεντρωμένη όλη η οικονομική και κοινωνική αριστοκρατία της πόλης.

Με τον όρο Φραγκομαχαλάς ήταν γνωστές οι συνοικίες και οικισμοί που υπήρχαν στις παραλιακές πόλεις του Λεβάντε(Αιγαίο), όπου υπήρχαν συμπαγείς, μεγάλες ή μικρές κοινότητες ή αποικίες Φράγκων (δηλ. Ευρωπαίων, καθολικών). Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης ήταν ο σημαντικότερος, μεγαλύτερος και παγκόσμια γνωστός από τις άλλες φράγκικες συνοικίες της Ανατολής.¹¹

Η προϊστορία του Φραγκομαχαλά της Σμύρνης έχει τις αρχές της, στην Φραγκοκρατία και Τουρκοκρατία του Μεσαίωνα και είναι σκοτεινή. Το βυζαντινό πιθανότατα, από την εποχή του Αλέξιου Α΄ του Κομνηνού (1081-1118), φρούριο της Σμύρνης στο βόρειο στόμιο του όρμου του Κλειστού Λιμανιού, γνωστό από την αρχαιότητα και αργότερα ως «Λιμάνι των Γαλέρων», ήταν στο τέλος του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αι., με την μεσολάβηση ενός ευρύτατου χώρου, (που αργότερα χρησιμοποιήθηκε για να χτιστούν δύο μεγάλα οικοδομήματα της Σμύρνης, τα δύο Μπεζεστένια και ένα Χάνι), η αφετηρία, ή το νότιο άκρο ενός στενόμακρου παραλιακού τετραγώνου του Φραγκομαχαλά, της μικρής πόλης των Φράγκων μέσα στην μεγάλη πόλη της Σμύρνης.¹²

Όταν το 1402 έφτασε στην Σμύρνη ο Ταμερλάνος και πολιόρκησε το φρούριο, το κλειστό λιμάνι, ήταν μεγάλο εμπόδιο και διέταξε κάθε στρατιώτη του να ρίξει στο στόμιό του μια πέτρα. Έτσι αχρήστεψε το λιμάνι και εκχέρσωσε μεγάλο μέρος του. Ύστερα από 70 περίπου έτη, το 1471 οι Ιππότες της Ρόδου, επιχειρούν να καταλάβουν το φρούριο που, ύστερα από την αποχώρηση του Ταμερλάνου ήταν στα χέρια των Οθωμανών. Κατέκαυσαν την Σμύρνη και έφυγαν άπρακτοι. Από κει και πέρα το φρούριο βρέθηκε στα χέρια των Οθωμανών και παραμένει σε κακά χάλια και μισοκατεστραμμένο. Διατηρήθηκε έτσι ως το 1876, οπότε κατεδαφίστηκε με τα έργα της γαλλικής Societe des Quais de Smyrne, και το μεγαλύτερο μέρος και το υλικό του, χρησίμευσε για μωλώματα της νέας προκουμαίας. Τα λίγα του κατάλοιπα που είχαν μείνει ως το 1922, με ένα «καρακόλι» και εγκατεστημένο μέσα τον «Μπελεντιέ» (δημαρχία) της Σμύρνης, για ένα διάστημα και με μαγαζιά, φούρνο κλπ, αλλά προπάντων η τοποθεσία του ήταν γνωστά στους Σμυρνιούς ως «Κρομμυδόκαστρο».¹³

Το άδοξο εκείνο τέλος του Φρουρίου και η εκχέρσωση του Λιμανιού, έδωσε στον Φραγκομαχαλά, που με την μεσολάβηση των Μαλτέζικών, προχωρούσε εκτεινόμενος στην παραλία προς βοράν, εξέλιξη και ζωντανία μοναδική. Ο φραγκομαχαλάς βρισκόταν τότε στον πρώτο αι. της ζωής του, ή

¹⁰ Μικρασιατική Ηχώ, No.129, Ιούνιος 1971, σελ.2

¹¹ Φίλιππος Φάλμπος: «Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης. Ιστορική Μελέτη» Εκδόσεις Ενώσεως Σμυρναίων Αθήνα 1970 Εισαγωγή σελ.23

¹² Φίλιππος Φάλμπος: «Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης. Ιστορική Μελέτη» Εκδόσεις Ενώσεως Σμυρναίων Αθήνα 1970 Προϊστορία του Φραγκομαχαλά σελ.24

¹³ Φίλιππος Φάλμπος: ο.π. σελ.31

στις αρχές του δεύτερου – αν υπολογιστεί πως ο συστηματικός οικισμός του, άρχισε την εποχή των Λουδοβίκων 13^{ου} και 14^{ου}, στον 17^ο δηλ. αι. Με την συστηματική εγκατάσταση των Φράγκων οικιστών του, το κέντρο των εμπορικών συναλλαγών και των λιμενικών και ναυτικών εγκαταστάσεων και δραστηριοτήτων, μετατοπίστηκε στο βορεινό τότε, στο σημείο ακριβώς της παραλίας της Σμύρνης, όπου ραγδαία αναπτυσσόταν ο Φραγκομαχαλάς.¹⁴

Στα τέλη του 16^{ου} και του 17^{ου} αι., οι άποικοι (δυνατοί και ικανοί έμποροι, προστατευμένοι από τα ιδιαίτερα προνόμια) έχτισαν στην αρχή, μικρά και με την πάροδο του χρόνου μεγαλύτερα, σε στενόμακρα οικόπεδα (που τους παραχωρήθηκαν προνομιακά, με την μεσολάβηση των εταιρειών τους και των κρατών τους, που τους προστάτευαν), μεγάλα διώροφα κτίσματα, συγκροτήματα μάλλον κτισμάτων, τους γνωστούς ως το 1922 «βερχανέδες».

Δημιουργήθηκε, λοιπόν, ένα ενιαίο και μονοκόμματο οικοδομικό τετράγωνο, πολύ ιδιόρρυθμο και όχι συνοικία με δρόμους και τετράγωνα, ολοκληρωτικά χτισμένο, χωρίς βλάστηση και χωρίς κήπους. Το «Τετράγωνο», εξετεινέτο στο μήκος της αρχικής παραλίας, περίπου για 900-1000 μ., από ΝΔ προς ΒΑ, (με μικρές παρεμβολές στη θάλασσα, μεμονωμένων σπιτιών ή συνοικιών, όπως τα Μαλτέζικα), από το «Κρομμυδόκαστρο», την σκάλα Σαμάν ισκελεσί και τον δρόμο των «τσιγαροχαρτάδικων», ως την θέση «Γαλάζιο» στον βορά, σε επαφή με τον Φασουλά, που ήταν το τέρμα του. Το πλάτος του, από την Ευρωπαϊκή Οδό, έως τα Μαλτέζικα, κυμαινόταν από 70-120 μέτρα, όσο ήταν το μήκος των βερχανέδων.

Ανατολικά του Τετραγώνου, ήταν ο μοναδικός κεντρικός δρόμος του., η Ευρωπαϊκή Οδός, όπως είχε εξελληνιστεί η Rue Franque. Η τουρκική ονομασία της Ευρωπαϊκής Οδού, ήταν «Σουλτανιά σοκάκ» ή «Μετζηδιέ». Των Μαλτέζικων δε, «Εσκή Μπαλούκ παζάρ σοκάκ» (οδός παλιάς ψαραγοράς). Τους δύο αυτούς δρόμους, μπορούμε να τους χαρακτηρίσουμε παράλληλους, στην πραγματικότητα όμως, έκαναν παρεκκλίσεις και κάποτε ήταν οφιοειδείς και σκολιοί.

Το τετράγωνο, ωστόσο, σε ορισμένα σημεία του, στο βορεινό τμήμα, χωριζόταν από κάποιο «τσικμά»¹⁵ και από ένα-δύο «παρασόκακα», μόνο για πεζούς γιατί δεν χωρούσαν οχήματα. Αυτά μάλιστα ήταν στρωμένα με «ντουσεμέ»¹⁶ και έκαναν μεγάλη αντίθεση με την Ευρωπαϊκή Οδό, που ήταν ο πιο περιποιημένος δρόμος της Σμύρνης, στρωμένος με πελεκημένες πέτρες λάβας ως το 1912 περίπου, οπότε στρώθηκε με μικρές πελεκητές πέτρες. Η Ευρωπαϊκή Οδός είχε πλ. 8-10 μ και πεζοδρόμια επίσης στενά. Η καθαριότητά της ήταν επίσης καλή. Ο «Μπελεντιές» την περιποιόταν. Η συνέχεια της, ήταν οδρόμος των υαλοπωλείων, τα γνωστά «Γυαλάδικα». Το «Τρίστρατο» της Αγ. Φωτεινής, τρεις δρόμοι, δηλ., Γυαλάδικα, Φραγκομαχαλά και Γερανίου, με συνέχεια Μεγάλων Ταβέρνων, ήταν το ορόσημο των δύο αυτών μεγάλων δρόμων : της Ευρωπαϊκής οδού και των Γυαλάδικων.

Οι βερχανέδες, είχαν σχεδόν όλοι τον ίδιο προσανατολισμό. Καθώς ήταν όλοι χτισμένοι στην δυτική πλευρά της Ευρωπαϊκής οδού, η είσοδός τους ήταν επ' αυτής και έφταναν μονοκόμματα, αυτούσια φραγκόσπιτα, ως τον παραλιακό δρόμο, όπου τα Μαλτέζικα. Η Ευρωπαϊκή οδός ανέκαθεν ήταν ο δρόμος της αρχοντιάς, της πιάστρας και του λούσου – ένα κομμάτι ευρωπαϊκού πολιτισμού- ενώ η οδός Μαλτέζικα, αντίθετα, ήταν χωματόδρομος, παράγκες με κρεμασμένες κουρελιασμένες τέντες, βρωμιά από το χοντρό εμπόριο και την ψαραγορά, ένα κομμάτι καθαρά ανατολίτικο. Στο βορινότερο σημείο, του τμήματος αυτού του παραλιακού δρόμου, στο σημείο που βρισκόταν η Αγγλική Σκάλα, ήταν πάντως το πιο περιποιημένο και το πιο κοσμικό σημείο της παραλίας, με κέντρα παραθαλάσσια ή πάνω σε εξέδρες. « *Περίπατοι, εκεί, επιδείξεις κοσμικές, κυρίες, μαμαζέλες, μουσιούδες, φράγκοι και ρωμιοί ανακατεμένοι*».

Το Τετράγωνο, εξυπηρετείτο συγκοινωνιακά ανέκαθεν και επικοινωνούσε με το εσωτερικό της χώρας, με τρεις βασικές οδικές αρτηρίες «καροτσόδρομους» για υποζύγια, караβάνια και πεζούς. Και οι τρεις αυτοί δρόμοι, οδηγούσαν ανατολικά και συγκλίνοντας κατέληγαν στην γέφυρα των караβανιών, το «Γιοφύρι».¹⁷

Άλλοι σημαντικοί δρόμοι με επίκεντρο τον Φραγκομαχαλά και γενικότερα την Σμύρνη, ήταν οι δύο παραλιακοί, ο ένας προς τον βορά προς την Πούντα κι από κει με κύκλο όλο τον μυχό του κόλπου, συνέχιζε προς την Μεναιμένη. Ο άλλος νοτιοδυτικά προς τον Τσεσμέ και την Χερσόνησο της Ερυθραίας.¹⁸

Στους τέσσερις περίπου αιώνες της φραγκομαχαλώτικης σμυρναϊκής φραγκοκρατίας, οι Σμυρνιοί εκμεταλλεύτηκαν όσο τους ήταν μπορετό την μοιραία και περιέργη εκείνη γειτνίασή τους με τους Φράγκους. Γνώρισαν και αγάπησαν την Ευρώπη, το ευρωπαϊκό πνεύμα και προσάρμοσαν

¹⁴ Φίλιππος Φάλμπος: ο.π. σελ.39

¹⁵ Τούρκικη ονομασία για το αδιέξοδο

¹⁶ Είδος καλντεριμιού με ακανόνιστες πλάκες

¹⁷ Φίλιππος Φάλμπος: ο.π. σελ.60 - 62

¹⁸ Φίλιππος Φάλμπος: ο.π. σελ.66

καθετί καλό και ωραίο στον δικό τους κόσμο και περίγυρο. Ενώ σε όλη την Τουρκία το φέσι ήταν το επιβεβλημένο κάλλυμα, για όλους τους χριστιανούς, μόνο στη Σμύρνη το ευρωπαϊκό καπέλο δεν βγήκε από το κεφάλι των Σμυρνίων, Φράγκων και Ελλήνων. Ενώ σε όλη την Τουρκία το καφασωτό παράθυρο κυριαρχούσε και επιβαλλόταν, στην Σμύρνη (εκτός φυσικά από τους τουρκομαχαλάδες) το ξύλινο χειμωνιάτικο μπαλκόνι, ακόμη και η «βιτρίνα» του παραθύρου, οι «πορταντίνες» και οι «καρότσες», τα «πικ-νικ» και οι «παρτίδες», οι «βεγγέρες» και τα «προβέγγερα», τα «τσαγάκια» τα «ζουρ-φιξ», τα «χορουδάκια», οι «μπάλιοι», ακόμη και τα σπορ (ιππασία, τένις, γολφ κλπ), εκδηλώσεις κοινωνικής ζωής, που ξέφευγαν από το τούρκικο χρώμα της Μικρασίας, όλα αυτά «φιορίζανε», χάρις στον Φραγκομαχαλά που τα λανσάρισε, μεσουρανούσαν και βασίλευαν σ'ολόκληρη την ελληνική Σμύρνη. Το πρόσχαρο και ζωντανό περιεχόμενο μπαλκονιών και βιτρίνων, οι χαριτωμένες κοπέλες που κυκλοφορούσαν στους δρόμους και ειδικά στην Ευρωπαϊκή οδό, έκαμαν την Σμύρνη ονομαστή για τα χαρίσματα και την ομορφιά των γυναικών της.

Στον Φραγκομαχαλά, όπου υπήρχαν τα ωραιότερα και μεγαλύτερα μαγαζιά της Ανατολής, ρυθμιζόταν απευθείας από τα μεγάλα κέντρα της Δύσης, η μόδα, όπου μεταβιβαζόταν σε όλο το Λεβάντε. Η συντονισμένη εκείνη και συναρπασμένη ζωή επί αιώνες, της ελληνικής Σμύρνης και του φραγκομαχαλά της, έκαμαν τον Ελληνισμό της Σμύρνης ευαίσθητη κεραία του ευρωπαϊκού πνεύματος, του πιο προοδευτικού πολιτισμού των περασμένων αιώνων, πρωτοπόρο της Ανατολής στην πρόοδο και στα γράμματα, κατά την μακρά εκείνη σειρά δεκαετηρίδων του ζόφου της τουρκοκρατίας.¹⁹

Η Σμύρνη και ο Φραγκομαχαλάς, είναι για τους Ρωμιούς, ορθόδοξους ο χώρος στον οποίο, ο χριστιανός περπατά ευθυτενής, χωρίς να σκύβει το κεφάλι του, μια πολιτεία ενός κυρίαρχου ελληνισμού πλειονότητας. Όλα τα στοιχεία, γραπτά ή άλλα που δομούν την αναπόλησή της, παραπέμπουν σε υψηλά επίπεδα κυριαρχίας, αυτοπροσδιορισμού, ευμάρειας, εργατικότητας, επιχειρηματικής ευστροφίας, κοινωνικότητας και τελικά συλλογικής ευδαιμονίας.²⁰

Όταν το 1922 οι Τούρκοι εθνικιστές, αποφάσισαν να αφελληνίσουν οριστικά τη Σμύρνη και την καταδίκασαν στον «δια πυρός θάνατον», συμπεριλήφθη στον εμπρησμό και ο Φραγκομαχαλάς, ακολουθώντας την τύχη των Ελλήνων της Σμύρνης. Κανένας, από τους βερχανέδες του, τα εξελληνισμένα φραγκόσπιτά του, δεν γλίτωσε από τις φλόγες.

Τα κάστρα της Σμύρνης

Τα κάστρα της Σμύρνης ήταν τρία: Το Πανώκαστρο, το Κρομμυδόκαστρο και το Ξώκαστρο. Το πρώτο, ήταν η αρχαία Ακρόπολη επί του Πάγου (αρχαιότατο, από την εποχή των Λελέγων, ανακαινίστηκε στην σειρά από τον Μ.Αλέξανδρο, ύστερα από τους Βυζαντινούς και τέλος από τους Τούρκους. Το Κρομμυδόκαστρο, ήταν βυζαντινό κάστρο, συνδέθηκε με την ιστορία των Φράγκων και επονομάστηκε «Φρούριο του Αγ.Πέτρου». Δέσποζε στη θάλασσα, και στο λιμανάκι που ήταν και ναύσταθμος. Χτίστηκε πιθανότατα, την εποχή του Αλέξιου Α' του Κομνηνού, τον 11^οαι. Όταν το 1344, το κατέλαβαν οι Ιππότες της Ρόδου, το επισκεύασαν, το ονόμασαν Φρούριο του Αγ.Πέτρου, το κράτησαν μαζί με το κλειστό λιμάνι για μερικές δεκαετίες και το χρησιμοποιούσαν για θαλάσσια προστασία τους από τις επιθέσεις των Τούρκων. Ολόκληρη την εξηκονταετία, που οι Φράγκοι κατείχαν το κάστρο, οι Τούρκοι κατείχαν αντίστοιχα, το φρούριο του Πάγου. Έξω από το κάστρο, οι Φράγκοι έχτισαν μια μικρή πολίχνη, που είχε και εκκλησία. Το τέλος του φρουρίου αυτού ήταν άδοξο. Λίγους αιώνες μετά από τις δόξες του, τον 13^ο και 14^ο αι., κατεδαφίστηκε σε δύο φάσεις, το 1865 – 1870 και το 1922 – 1930. Το τρίο κάστρο, το Ξώκαστρο ή Σαντζάκ Καλέ, ήταν καθαρά τούρκικο και χτίστηκε από τους Τούρκους το 1631, στην συνέχεια του φρουρίου του Αγ.Πέτρου, νοτιοδυτικά για την προστασία της πόλης από τις θαλάσσιες επιδρομές των Ενετών.²¹

Το Κλειστό Λιμάνι των Γαλέρων

Το λιμάνι του Φρουρίου του Αγ.Πέτρου, ήταν γνωστό από την αρχαιότητα, ως το Κλειστό Λιμάνι των Γαλέρων. Το 1471, 70 χρόνια μετά την άφιξη του Ταμερλάνου στην Σμύρνη, το λιμάνι βρίσκεται σε κακά χάλια. Από περιγραφές περιηγητών και συγγραφέων του 17^{ου} αι., γνωρίζουμε αρκετά γι αυτό. Κατά τον Tavernier (1605 – 1680), ήταν αγκυροβόλιο και ναύσταθμος, των

¹⁹ Φίλιππος Φάλμπος: « Ο φραγκομαχαλάς της Σμύρνης» Μικρασιατική Ηχώ Νο120, Ιούλιος 1970, σελ.1-2

²⁰ Αλέκα Καραδήμου – Γερολύμπου : ο.π. σελ.270

²¹ Φίλιππος Φάλμπος: «Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης. Ιστορική Μελέτη» Εκδόσεις Ενώνσεως Σμυρναίων Αθήνα 1970, Προϊστορία του Φραγκομαχαλά, σελ.29

σουλτανικών πλοίων, των «Γαλέρων του Μεγάλου Κυρίου» δηλ. του Σουλτάνου. Αναφέρεται πλήθος περιηγητών που δίνουν πληροφορίες για το λιμάνι αυτό (Tournefort 1702, Paul Lucas 1714, Pococke 1739, Chandler 1764, Gouffier 1776). Από τις περιγραφές τους, συμπεραίνουμε ότι, η εκχέρσωσή του έγινε πιθανώς το 1750. Στις παλιές εξάλλου λιθογραφίες, φαίνεται καθαρά το λιμανάκι αυτό να εισχωρεί «εν ομφαλώ της πόλεως», μέχρι τις υπερώειες του Πάγου και το στόμιό του ήταν τόσο κλειστό που εύκολα μπορεί να το παρομοιάσει κανείς για λιμνοθάλασσα. Είναι άγνωστο, για ποιούς ακριβώς λόγους εκχερσώθηκε το τόσο χρήσιμο αυτό λιμάνι. Πιθανόν, να ήταν αβαθές και άρα ακατάλληλο για πλοία μεγάλης χωρητικότητας, ύστερα από την καταστροφή που υπέστη από τον στρατό του Ταμερλάνου. Έτσι η Σμύρνη, από το 1750 έως το 1874 περίπου, έμεινε χωρίς φυσικό λιμάνι και χωρίς κριπηδώματα και, το τεράστιο εμπόριό της εξυπηρετείτο από τις «Σκάλες».²²

Η Γέφυρα των Καραβανιών

Ο σπουδαιότερος συγκοινωνιακός κόμβος, που συνέδεε τον Φραγκομαχαλά, με άλλα σημεία της πόλης και της Μικρασίας γενικότερα, ήταν η Γέφυρα των Καραβανιών, την οποία προαναφέραμε, η μοναδική γέφυρα που μπορούσε να βατάξει, βαριά φορτία, караβάνια, αραμπάδες, νταλίκες κλπ. Αναφέρεται, πως είναι ρωμαϊκή, του 2^{ου} π.Χ. αι., με ένα τόξο, στενή σχετικά, πάντα καλά συντηρημένη, εξ αιτίας της μεγάλης χρησιμότητάς της (η τελευταία συντήρησή της πριν το 22, αναφέρεται το 1895), γραφική και ένα από τα πιο χαρακτηριστικά μνημεία της Σμύρνης μέσα σε ένα ειδυλλιακό τοπίο. Από εκεί, περνούσαν μέρα και νύχτα, τα ανεξάντλητα караβάνια από το εσωτερικό για την παραλία και τις Σκάλες του Φραγκομαχαλά και της Σμύρνης, για να φορτωθούν στα πλοία που μετέφεραν εμπορεύματα, ή αντίθετα να ξεφορτωθούν και να μεταφερθούν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας.²³

Δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένο, ποιός ακριβώς ήταν ο ποταμός του «Γιοφυριού». Η πιο παραδεγμένη άποψη, είναι ότι, από τους 3 ή 4 ποταμούς ή χειμάρους, που διέβρεχαν ή διέσχιζαν την πόλη της Σμύρνης, ο ποταμός της Γέφυρας των Καραβανιών, ήταν ο ποταμός του Μελισηγενοῦς και Μελησιάνακτος Ομήρου, ο ιερός ποταμός της πόλης. Η «Ποτάμια» λοιπόν, ή «Τσαί», ήταν πιθανότατα, ο ιερός ποταμός Μέλης.

Οι Βερχανέδες

Ο «βερχανές» ήταν από τις μεγαλύτερες ιδιομορφίες, όχι μόνο του Τετραγώνου, αλλά και, της Σμύρνης, ολόκληρης. Η ονομασία του, όπως προαναφέρθηκε, προέρχεται από τη παράφραση των λέξεων «φρεγκ – χανέ».

Ήταν μεγάλο, κατά κανόνα διώροφο, σπάνια ισόγειο, οικοδομικό συγκρότημα, από ένα ή συνεχόμενα κτίσματα, λιθόκτιστο. «μπινιαλίδικο»²⁴, που ήταν προορισμένο για κατοικία, στον άνω όροφο και, για μαγαζιά, αποθήκες, εργαστήρια, γραφεία κλπ, στον κάτω. Ήταν χτισμένοι σε μεγάλα, στενόμακρα, διαμπερή οικόπεδα, με πρόσοψη στην Ευρωπαϊκή οδό και πίσω όψη στα Μαλτέζικα, ύστερα από προνομιακές παραχωρήσεις του Σουλτάνου στους Φράγκους αποίκους. Η πρόσοψή τους κυμαίνεται από 10-15 μ και το βάθος τους 70-100μ.

Μια κεντρική «δίοδος», ένωνε τους δύο παράλληλους δρόμους. Η δίοδος αυτή, ήταν ελεύθερη μόνο για τους πεζούς και εξυπηρετούσε ολόκληρο το οικοδομικό συγκρότημα. Αμπάρωνε δε, με δύο μεγάλες «πορτάρες», που βρίσκονταν, στα δύο άκρα, στους δύο δρόμους. Λογής, λογής, ασφάλειες (σύρτες και «κολντεμίρια»), προστάτευαν από μέσα τις πορτάρες. Την νύχτα έκλειναν με βαριά θυρόφυλλα, από τον νυχτοφύλακα, τον «καβάση», ιδιαιτέρως, σε μέρες ταραχών. Τα θυρόφυλλα, ήταν σιδερένια ή από μασίφ ξύλο, διακοσμημένα με «γύφτικα καρφιά», ή από χοντρά σιδερένια κάγκελα, για να προστατεύουν τον ιδιοκτήτη, την «φαμίλια» του, «τσοι δούλες και τσοι παραγιόι του» και «τσοι μουσαφίριδοί του». Συχνά σε ένα από τα θυρόφυλλα, υπήρχε ένα

²² Φίλιππος Φάλμπος, ο.π., σελ.33-36

²³ Φίλιππος Φάλμπος: «Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης. Ιστορική Μελέτη» Εκδόσεις Ενώσεως Σμυρναίων Αθήνα 1970 Το Τετράγωνο του Φραγκομαχαλά και τα όριά του, σελ.66

²⁴ Κτίσμα με τυπική λιθοδομή (μπινέ), μεγάλου πάχους, με λάσπη, πέτρα και ασβέστη

μικρό πορτάκι, για πρόχειρο πέρασμα, ενός ή δύο προσώπων. Οι πορτάρες, δεν είχαν ρόπτρα, εκτός από «κρικέλλια» ή «χαλκάδες».

Οι βερχανέδες, δεν είχαν υπόγειους χώρους, γιατί το υπέδαφος της Σμύρνης, είχε πολλά υπόγεια νερά και σε μικρό βάθος. Επίσης, δεν είχαν κήπους. Στο ισόγειο των βερχανέδων, μέσα στην δίοδο, υπήρχαν μαγαζιά χονδρικής, αποθήκες και γραφεία, ενώ από την μεριά της Ευρωπαϊκής οδού, ήταν τα μεγαλύτερα και πολυτελέστερα μαγαζιά. Την εποχή που οι ιδιοκτήτες των βερχανέδων ήταν αποκλειστικά Φράγκοι «κομισιονάριοι»²⁵, τα μαγαζιά της πρόσοψης, προοριζόταν αποκλειστικά σχεδόν για μόδες και πωλήσεις συναφών ειδών πολυτελείας.

Η δίοδος δεν ήταν παντού σκεπαστή. Το σκεπασμένο μέρος της, ήταν συνήθως, ημικυλινδρικός θόλος, ο οποίος διεκόπτετο από εγκάρσιες ενισχυτικές ζώνες, τα «βόλτα». Μετά από μερικά μέτρα, ένα άνοιγμα όλου του συγκροτήματος άφηνε ένα στενόμακρο αίθριο. Σε μερικούς βερχανέδες, υπήρχαν, δύο ή τρία αίθρια στο ισόγειο, ενώ στον όροφο (σπάνια), δύο κατοικίες, η μια με πρόσοψη στην Ευρωπαϊκή οδό και η άλλη στα Μαλτέζικα. Στο πίσω μέρος του βερχανέ, οι μεγάλοι έμποροι είχαν μικρές ιδιωτικές αποβάθρες, «σκάλες», όπου πλεύριζαν τα καΐκια και τα πλοία για φόρτωμα και ξεφόρτωμα. Επίσης, στο πίσω μέρος υπήρχαν φούρνοι αλλά και πατητήρια για παραγωγή, ιδιωτικού κρασιού.

Στα αίθρια, υπήρχαν, μεγαλοπρεπή κλιμακοστάσια, με πέτρινες ή μαρμάρινες σκάλες, με πεζούλια και ράμπες, με ένα ή δύο πλατύσκαλα, που οδηγούσαν στο πάνω σπίτι. Στο πάνω μέρος της σκάλας, υπήρχε ευρεία υπαίθρια είσοδος ή ταράτσα, με σέρες και «τζαμιλίκια», που έβλεπαν στο αίθριο. Παρόμοιοι υπαίθριοι χώροι, υπήρχαν και στο πίσω μέρος του βερχανέ, στα «δώματα», που ήταν στρωμένα με κουρασάνι ή με «τζίγκο».

Από την υπαίθρια είσοδο ή την ταράτσα, ήταν η είσοδος του σπιτιού, ξύλινη ή σιδερένια, η οποία οδηγούσε σε μια «αυλή», ένα είδος χωλλ, λιθόστρωτη, συχνά με ασπρόμαυρες μαρμάρινες πλάκες. Στο βάθος απέναντι από την αυλή, ήταν η «σάλα», η αίθουσα υποδοχής. Απέναντι από την σάλα, «ξαπλωνότανε το σαλόνη όπου βασίλευε το πιάνο». «Τσιμενέες» για θέρμανση τον χειμώνα, υπήρχαν σε όλες τις αίθουσες υποδοχής. Στην σάλα και στην τραπεζαρία, ανατολίτικου τύπου «ταντούρια» ή τζάκια. Ένας διάδρομος στρωμένος με μουσαμά, από την μια πλευρά της αυλής και μια «δεσπένσια»²⁶ από την άλλη, οδηγούσαν στο εσωτερικό του σπιτιού, όπου οι «κάμαρες» και το μπάνιο, ενώ στο βάθος η κουζίνα, η πλύση και οι χώροι για το υπηρετικό προσωπικό. Υπήρχαν επίσης διάφορες ξύλινες σκάλες που οδηγούσαν είτε προς τα κάτω στο «αντρεσόλ»²⁷, είτε προς τα πάνω σε σοφίτες. Στο «εμπρός σπίτι», οι αίθουσες υποδοχής ήσαν ευρύχωρες με πατώματα πολυτελείας, παρκέτα, πιτς-παϊν ή ραμποτέ και διακοσμήσεις με ελαιοχρωματισμούς, ταπετσαρίες και μπουαρζερί. Τα υπνοδωμάτια, μεγάλα αλλά σκοτεινά, επαρκώς όμως αεριζόμενα από φωταγωγούς και αίθρια που έβλεπαν στην δίοδο. Τα παραθυρόφυλλα, «γαλλικά» συνήθως, με πατζούρια και αργότερα με γρίλιες. Στους διαδρόμους, στα αίθρια και στα υπνοδωμάτια, τα παράθυρα είχαν «τζαμιλίκια», με τζάμια που ανεβαινοκατέβαιναν. Εντοιχισμένες ντουλάπες, «μουσάντρες» συμπλήρωναν τον εξοπλισμό των υπνοδωματίων.

Στις δύο όψεις, αλλά κυρίως στην πρόσοψη υπήρχαν τα περίφημα σμυρναϊκά ξύλινα κλειστά μπαλκόνια. Στην πίσω όψη συναντούσε κανείς και βεράντες και ταράτσες, από όπου υπήρχε η θαυμάσια θέα του κόλπου της Σμύρνης. Η στέγαση των κτισμάτων, γινόταν με αμφικλινείς στέγες, καλυμμένες με γαλλικά κεραμίδια.

Η εσωτερική διακόσμηση των σπιτιών αυτών, γινόταν με έπιπλα ευρωπαϊκών ρυθμών και οίκων, συνδυασμένα με στοιχεία από την Ανατολή, χαλιά, βάζα κλπ. Όλος αυτός ο πλούτος, ήταν προστατευμένος από το γερό χτίσιμο αυτών των σπιτιών και εύκολα μπορούσε να φυγαδευτεί από τις ιδιωτικές «σκάλες», από την θάλασσα.

Όταν δημιουργήθηκαν στην Σμύρνη, νέες πολεοδομικές συνθήκες, οι βερχανέδες άλλαξαν ιδιοκτήτες. Οι νέοι ιδιοκτήτες, έδιναν το όνομά τους στο κτίσμα και πολλές φορές προέβαιναν σε μετατροπές. Μετά τις μετατροπές, οι περισσότεροι βερχανέδες, παρέμειναν, σαν κοινές δίοδοι, με μαγαζιά, αποθήκες, γραφεία στο ισόγειο ενώ, στον πάνω όροφο, εγκαταστάθηκαν εργαστήρια, δικηγορικά ή εμπορικά γραφεία κλπ. Πολλοί από τους νέους ιδιοκτήτες ήταν Έλληνες και Αρμένιοι έμποροι, που εκμεταλλεύτηκαν τα υψηλά ενοίκια των ιδιοκτησιών αυτών.²⁸

²⁵ Παραγγελιοδόχοι, εμπορικοί αντιπρόσωποι ευρωπαϊκών οδών

²⁶ Δωμάτιο όπου φυλάγονταν τα σκεύη παρασκευής του φαγητού

²⁷ Ημιόροφος

²⁸ Φίλιππος Φάλλμπος: «Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης. Ιστορική Μελέτη»
Εκδόσεις Ενώνσεως Σμυρναίων Αθήνα 1970 Οι Βερχανέδες – Τα φραγκόσπιτα σελ.92 - 115

Βορειοανατολικά του Φραγκομαχαλά, απομονωμένη και όχι τελείως ενωμένη με το Τετράγωνο, ήταν η συνοικία «Κοπριές», ονομασία παλαιότερη από την εποχή του ρεμπτελιού της Σμύρνης το 1797. Η συνοικία λεγόταν και συνοικία της οδού των Ρόδων.

Συνέχεια των Μαλτέζικων και του Φραγκομαχαλά, προς τον βορά, με την παρεμβολή του δρόμου «Γαλάζιο», ήταν η συνοικία του «Φασουλά». Ο κεντρικός δρόμος του Φασουλά, ήταν προς τον βορά η συνέχεια της Ευρωπαϊκής οδού και στα μισά του, είχε μια πλατεία όπου βρισκόταν και το αστυνομικό τμήμα, το «Καρακόλι». Στην πλατεία αυτή, έκαναν πιάσα οι καρότσες της Σμύρνης. Σύμφωνα με τον Σ. Σολωμονίδη, η ονομασία της συνοικίας οφείλεται στους εκτεταμένους κήπους των φασολιών, όμως ο Φροντιέρ, υποστηρίζει ότι, προέρχεται από την παράφραση του τουρκικού Φειζουλλάχ, του πρώτου ιδιοκτήτη της περιοχής. Στον Φασουλά, ήταν εγκατεστημένοι πολλοί «βουτσάδες»²⁹, που είχαν πολύ σημαντικό «εσνάφι».³⁰ Επίσης, εκεί βρισκόταν τα «γύφτικα της Σμύρνης»³¹ απ' όπου πήρε και την ονομασία του «Σιδεραδικα», ένας από τους ενδιάμεσους δρόμους της συνοικίας. Μέχρι το 1875, στον Φασουλά ήταν το θέατρο της Σμύρνης, οπότε και κήκε. Έκτοτε, ο συγκεκριμένος δρόμος ονομάστηκε δρόμος «Καμένου Θεάτρου» και ήταν πάροδος, από την συμβολή των οδών: Ευρωπαϊκή οδός και οδός Φασουλά, η οποία κατέληγε ανατολικά στην εξώπορτα της «Καντεράλας», της νέας καθεδρικής (από το 1874) των Καθολικών. Στην ελληνικότερη και φημισμένη συνοικία, βρισκόταν η εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου, το Δημοτικό Σχολείο της Ευαγγελικής Σχολής και, στα τελευταία, το τριώροφο, κτίριο του «Λαϊκού Κέντρου».

Συνέχεια του Φασουλά, ήταν τα παραλιακά (μέχρι την κατασκευή του Και), «Τράσσα», παραφθορά του γερμανικού strasse. Ο κεντρικός δρόμος, δεν ήταν παντού κοντά στην θάλασσα, αλλά διακοπτόταν από αρχοντόσπιτα, χτισμένα στην δυτική του πλευρά: το Παλιό Γαλλικό Προξενείο, το αρχοντόσπιτο Χρυσάκη, το Ορφανοτροφείο με τη εκκλησία του, το Καθολικό Μοναστήρι των Dames de Sion, κ.α. Στην απέναντι πλευρά του δρόμου, ήταν πολλά αρχοντόσπιτα, του τύπου που περιγράφεται παρακάτω, όπως του Ιορδανίδη και του Αραπιάν, όπου επί Α' Παγκοσμίου Πολέμου, στεγάστηκαν τα γραφεία του Τουρκικού Μονοπωλίου. Μετά την κατασκευή του Και, τα Τράσσα είχαν παρόδους, που οδηγούσαν στις εσωτερικές ελληνικές συνοικίες, στο σοκάκι της Αλλιάνς Φρανσαίζ, «τση Κουρμαδιάς το σοκάκι», το «Τσιβηλή ντουβάρη» όπου και το Σχολείο Διαμαντόπουλου κ.α.

Το «Κερατοχώρι», η συνέχεια των Τράσων, ήταν παρεφθαρμένα το Κερασοχώρι, όπου παλιότερα βρισκόταν πολλοί κήποι με κερασιές. Οι κάτοικοί του, ήταν Έλληνες «περιβολάρηδες», ψαράδες, «κονταμπατζήδες» και φημισμένοι «νταήδες».

Ωραιότητα, ήταν η συνοικία της Μπέλλα Βίστα και του Αγ. Ιωάννου του Προδόμου στα «Σχοινάδικα». Στην πλατεία της Μπέλα Βίστα, ήταν το Γαλλικό Νοσοκομείο και το καρακόλι. Μέγιστο μέρος της συνοικίας αυτής, γλίτωσε από την φωτιά.

Η «Πούντα», ήταν η ακραία παραλιακή συνοικία της Σμύρνης. Πάντα εκεί κατοικούσαν αρκετοί Φραγκοκλεβαντίνοι και πολλές φορές αναφέρεται ως Νέος Φραγκομαχαλάς. Εξελίχθηκε αργότερα και σαν βιομηχανική περιοχή. Στην Πούντα, βρισκόταν το μεγάλο σιδηρουργείο των «Ράσκιν και Δήμα» το «σαμολαδάδικο» των αδελφών Μπρισιμιτζή, η «Μπυραρία» Μπομόντι κ.α. Εκεί βρισκόταν επίσης, ο σιδηροδρομικός σταθμός του Αϊδινίου.

Ο «Καινούργιος Μαχαλάς», είναι η αλλιώς ονομαζόμενη συνοικία «Νέα», ανατολικά του Τετραγώνου. Ο κεντρικός του δρόμος ήταν «του Χατζηστάμου το σοκάκι», κάθετος στην Ευρωπαϊκή οδό. Η συνοικία εκτεινόταν, μεταξύ Γερασιού και Κοπριές. Οι κάτοικοί της ήταν ως επί το πλείστον Έλληνες, αλλά και Αρμένιοι και Φράγκοι. Εκεί βρισκόταν, το Μοναστήρι των Αρμένιων Μεχταριστών.

Η ωραία, αρχοντική συνοικία «Μπογιατζήδικα», κληρονόμησε το όνομά της από τα νηματοβαφεία, που υπήρχαν στην περιοχή τον 18^ο και 19^ο αι., προτού χτιστούν οι ωραίες, διώροφες κατοικίες. Τα νηματοβαφεία αυτά, ήταν πασίγνωστα σε όλη την Ανατολή, διότι χρησιμοποιούσαν «αλιζαρίνη», κόκκινη βαφική ουσία, που καλλιεργείτο με μεγάλη επιτυχία στην Μικρά Ασία – με αποτέλεσμα να κάνουν πολλές δουλειές με όλη την Ευρώπη και ειδικά με την Γερμανία και την Βιέννη. Τα Μπογιατζήδικα, παλιότερα ήταν γνωστά με το όνομα, «Γιοφυράκι του

²⁹ Βαρελοποιοί

³⁰ Φίλιππος Φάλμπος: «Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης. Ιστορική Μελέτη»
Εκδόσεις Ενώσεως Σμυρναίων Αθήνα 1970 Ελληνικές αστικές γειτονικές συνοικίες του φραγκομαχαλά
σελ.67- 73

Χατζή Τσούρου». Στα τελευταία χρόνια, πριν την καταστροφή, ήταν μια από τις πιο καλές ελληνικές συνοικίες.³²

Ο τελευταίος τύπος αστικού σπιτιού της Σμύρνης

Το αστικό σπίτι στην Σμύρνη, στην αρχή του 20^{ου} αι. αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά, το πιο αντιπροσωπευτικό ίσως γνώρισμα της Ιωνικής πρωτεύουσας. Ήταν αποτέλεσμα δουλειάς, σπουδαίων αρχιτεκτόνων (Αποστολίδης, Βαφειάδης, Σανταμούρης, Μελέτης, Λιγνάδης κλπ), σπουδαγμένων στην Αθήνα και στην Ευρώπη. Δείγματα νεοσμυρνιώτικων αστικών σπιτιών έως το 1922, σώζονται στο Και, στην Πούντα κ.α. Αποτελεί ένα ιδιαίτερα ελκυστικό κεφάλαιο, το οποίο μάλιστα απασχόλησε και τον διεθνή αρχιτεκτονικό τύπο της εποχής. Το γαλλικό περιοδικό *La construction moderne*, στο τεύχος της 19-11-1901 παρουσιάζει άρθρο του Δ.Αποστολίδη με θέμα το αστικό σπίτι της Σμύρνης.³³

Το χτίσιμο του σπιτιού του τύπου που περιγράφεται παρακάτω, άρχισε στο Και, στα μέσα του 19^{ου} αι., μόλις η Γαλλική εταιρεία της Προκουμαίας, έφτιαξε ην προκουμαία, και προχώρησε στο εσωτερικό της πόλης, στην «Παράλληλο» και στις παρόδους του βόρειου και ανατολικού τμήματος της πόλης.

Ήταν διώροφη μονοκατοικία και είχε, πρώτο όροφο (ισόγειο, 3-4 σκαλιά υπερυψωμένο), δεύτερο όροφο, υπόγειο και μεσοπάτωμα. Το μεσοπάτωμα ήταν γνωστό ως «αντρεσόλι». Επίσης, είχε «δώμα» καθώς και το γνωστό ξύλινο κλειστό σμυρναϊκό μπαλκόνι. Τα οικόπεδα ήταν στενόμακρα οπότε τα σπίτια είχαν πρόσοψη 8-10 μ. και βάθος 16-20μ.

Μια βαθιά κλιμακωτή είσοδος, με 5-10 μαρμάρινα σκαλιά, ανάλογα με το ύψος του υπογείου, έφερνε στην δίφυλλη σιδερένια ή ξύλινη πόρτα, με φεγγίτη, με σιδεριές και στην πόρτα και στον φεγγίτη. Η είσοδος αυτή ήταν συνήθως κολλημένη στην δεξιά ή στη αριστερή πλευρά του κτιρίου και οδηγούσε στην ευρύχωρη κεντρική είσοδο, βαμμένη με ελαιοχρώματα και στρωμένη με μεγάλες μαρμαρίνες πλάκες. Από την άλλη μεριά ήταν η σάλα, με δύο παράθυρα στην πρόσοψη. Πλάι στην σάλα, το κλιμακοστάσιο, ξύλινο ή μαρμάρινο, οδηγούσε στο αντρεσόλι και απέναντι στην εξώπορτα, υπήρχε το σαλόνι και η τραπεζαρία. Αυτή, όπως και η σάλα, είχε πάτωμα ραμποτέ ή παρκέτο, διέθετε μεγάλη τετράφυλλη τζαμωτή ή κρυστάλλινη πόρτα και στο βάθος μια ή δύο μπαλκονόπορτες, που έβγαζαν στην βεράντα, από όπου με σκαλάκια ή μεγαλύτερη σκάλα κατέβαινε κανείς στον κήπο.

Στον εσωτερικό τοίχο της τραπεζαρίας, μια πόρτα έβγαζε στην «δεσπέντσια» (στην πραγματικότητα, ήταν ένας μακρύς διάδρομος, με χωνευτά ντουλάπια, «μουςάντρες» και πιατοθήκες). Δύο πόρτες στις άκρες της δεσπέντσιας, οδηγούσαν: Η μια κάτω από το πλατύσκαλο του κλιμακοστασίου, έτσι ώστε με μια στροφή έβγαине στην κεντρική είσοδο του σπιτιού. Η άλλη, απέναντι στην πρώτη, οδηγούσε κάτω στην κουζίνα και στην συνέχεια στο πλυσταριό. Ανάμεσα στην κουζίνα και το πλυσταριό, ήταν η «κομοντιτά», δηλαδή η τουαλέτα. Αυτοί οι τελευταίοι χώροι, φωτίζονταν, με πόρτα ή παράθυρο στον κήπο και ήταν χαμηλοτάβανοι. Το υπόγειο κατελάμβανε όλο τον χώρο στο περίγραμμα του σπιτιού, έβγαζε με σκαλιά στον κήπο και φιλοξενούσε το «κελλάρι», αποθήκη για τα τρόφιμα, τα όσπρια, το λαδί, το «γκάζι», το «σπίρτο ντε βίνο», τα πιοτά, τα τυριά, τα ξερά φρούτα. Ακόμη, και η μισή «ντουζίνα» τα λαμπόγυαλα, κρεμασμένα στο «τέλι» και το κουτί με το λουλάκι, δεν έλειπαν από το κελλάρι.

Ανεβαίνοντας την σκάλα από την αυλή, φτάνουμε στον δεύτερο όροφο, με τα υπνοδωμάτια. Στο πλατύσκαλο μια πορτούλα 1,80μ. οδηγούσε στο αντρεσόλι, που χρησίμευε σαν αποθηκάκι για χαλιά, ιματιοθήκη κλπ, «σιδερώτρα» κ.α. Απέναντι, ένας μικρός διάδρομος, οδηγούσε πλάι στο μπάνιο και αντίκρου στο δωμάτιο υπηρεσίας. Πολλές φορές μια ξύλινη σκαλίτσα οδηγούσε από το δωμάτιο υπηρεσίας, στην ταράτσα από όπου ανέβαζαν τα πλυμένα ρούχα.

Το δεύτερο τμήμα της κύριας σκάλας ήταν δρύινο και οδηγούσε στο «χαγιατί», όπου ήταν οι πόρτες για τις «κάμαρες», ευρύχωρα υπνοδωμάτια που είχαν παράθυρα στην πρόσοψη. Το ένα από αυτά ήταν μεγαλύτερο και είχε πόρτα στο κλειστό μπαλκόνι. Από την άλλη μεριά του χαγιατιού, ένας διάδρομος, οδηγούσε στην ταράτσα και σε δύο αντικρυνά μικρότερα υπνοδωμάτια. Προτού βγούμε στην ταράτσα, στο τέλος του διαδρόμου υπήρχε η «κομοντιτά» του ορόφου. Η ταράτσα ήταν πάντα στρωμένη με τσίγκο. Η στέγη του σπιτιού ήταν με γαλλικά κεραμίδια.

Το περίφημο σμυρναϊκό κλειστό μπαλκόνι, έχει σίγουρα την καταγωγή του από το τούρκικο σαχνισί. Κατασκευάζεται στην μέση της πρόσοψης του 2^{ου} ορόφου και στηρίζεται σε τέσσερα σιδερένια φουρούσια, περίπου 1μ. από τον τοίχο. Το πλάτος του ήταν συνήθως 2,5μ. και το

³³ Βασίλης Κολώνας, ο.π. σελ.117

ύψος του 3,0μ. Δύο παράθυρα στα πλάγια του μπαλκονιού και τρία στην πρόσοψη, όλα με τζάμια μονοκόμματα, συρταρωτά από κάτω, προς τα πάνω. Πέντε στορ με κέντημα, ή ειδικά σχεδιασμένα γι αυτά «κροσέ», απλικαρισμένα στα στορ του μπαλκονιού, προστάτευαν από την καλοκαιρινή αντηλιά. Κάτω από τα πλαϊνά παράθυρα, υπήρχαν αναπαυτικά «σοφροδάκια». Στο πάνω μέρος η μαρκίζα, διακοσμήτο με ελληνικό ρυθμό και οι ταμπλάδες κάτω από τα παράθυρα, ήταν περιτέχνα διακοσμημένοι. Το μπαλκόνι, στεγαζόταν με τσίγκο με ελαφριά κλίση προς τον δρόμο.³⁴

Ο Κούλας

Ο κούλας, ήταν αγροικία, υποστατικό, που χρησίμευε για θερινή κατοικία και αποθήκη του ιδιοκτήτη, ο οποίος τους θερινούς μήνες έπρεπε να παρακολουθήσει από κοντά τις εργασίες στο κτήμα ή τον αμπελώνα του.

Είχε συνήθως, ισόγειο και δύο ορόφους. Το ισόγειο, πλακοστρωμένο ή τσιμεντοστρωμένο ή απλώς με καλά πατημένο χώμα, ήταν μονοκόμματο, χωρίς κανένα χώρισμα και χρησιμοποιούνταν για αποθήκη, καρπών, «γεννημάτων», εργαλείων και ειδών συσκευασίας των προϊόντων. Η ξύλινη μεγάλη πόρτα, τοποθετημένη, συνήθως στην δεξιά άκρη της πρόσοψης, παρείχε απόλυτη ασφάλεια σε όλο το κτίσμα, γιατί ήταν πολύ γερή και διέθετε εσωτερικά, ξύλινη μεγάλη αμπάρα. Χερούλια, μεντεσέδες, σύρτες και «κολντεμίρια» συμπλήρωναν την ασφάλεια της πόρτας. Δεύτερη ξύλινη πόρτα ή επιπλέον σιδερένια δοκός υπήρχε εσωτερικά. Η «πορτάρα» αυτή ήταν και η μοναδική είσοδος του κούλα και επίσης, στο ισόγειο για ασφάλεια δεν υπήρχε ούτε ένα παράθυρο.

Μπαίνοντας στο ισόγειο, μια ξύλινη σκάλα στερεωμένη στον δεξιό τοίχο του κούλα, σε απόσταση 2,0μ. από το κατώφλι, οδηγούσε στον 1^ο όροφο. Ο όροφος αυτός, όπως και ο 2^{ος}, ήταν ξύλινος, σανιδωμένος. Οι τέσσερις εξωτερικοί τοίχοι του κούλα, ήταν χτισμένοι με «τσατμά», η δε σκεπή είχε ταβάνι από «μπαγδατ» και στέγη με κεραμίδια. Η σκάλα οδηγούσε στον 1^ο όροφο, σε ένα χαγιάτι που έπιανε το 1/3 του ορόφου. Ένας μεσότοιχος χώριζε το χαγιάτι με τα δύο υπνοδωμάτια του ορόφου. Δύο παράθυρα είχε το χαγιάτι, από ένα το κάθε δωμάτιο, που έκλειναν με λαμαρινένια εξώφυλλα. Η σκάλα οδηγούσε κατόπιν στον δεύτερο όροφο που ήταν μονοκόμματος μεγάλος θάλαμος, χωρίς κανένα χώρισμα. Οχτώ παράθυρα, δύο σε κάθε πλευρά του κτίσματος, φωτίζουν τον χώρο.

Τα φαγητά μαγειρεύονταν σε ιδιαίτερο οίκημα συνεχόμενο ή κοντά στον κούλα, αλλά με ιδιαίτερη είσοδο. Κατά κανόνα υπήρχε, υπαίθριος, χτιστός φούρνος. Το τραπέζι στρωνόταν έξω, κάτω από κληματαριά και μόνο σε περίπτωση κακοκαιρίας στον επάνω όροφο. Τα σκεύη της κουζίνας φυλάγονταν είτε σε «μουςάντρες», είτε στο «ραμπαγιό», ντουλάπι ανάμεσα από τα δύο κομμάτια της σκάλας. Μέσα στο ραμπαγιό, στις μουςάντρες, αλλά και σε μπαούλα, φυλάγονταν, ρούχα, παπλώματα, «πλαγκέτα» (κουβέρτες) και κουρελούδες. Ελάχιστα έπιπλα υπήρχαν στον κούλα. Οι ηλικιωμένοι και οι μουσαφίρηδες είχαν κρεβάτια, ενώ οι νέοι και τα παιδιά κοιμόταν πάνω σε «σιλτέδες» (στρώματα) ή κουρελούδες.

Μια από τις γραφικότητες του κούλα, ήταν το τραπέζωμα των παιδιών. Οι μεγάλοι κάθονταν γύρω, γύρω στο τραπέζι και τα παιδιά στον σοφρά σταυροπόδι. Ο κούλας είχε και εξαρτήματα: το σπίτι του φύλακα του κτήματος αλλά και το «ντάμι», πλινθόκτιστο κτίσμα για το φύλαγμα των ζωντανών και του «αραμπά». Το κτήμα είχε επίσης, και το πηγάδι του, άλλοτε μαγγανοπήγαδο και άλλοτε μεγάλη «ντρούμπα»(αντλία, αρτεσιανό).

Οι «σκάλες» της Σμύρνης

Στην φυσική παραλία της Σμύρνης, την βορειότερα από το Κλειστό Λιμάνι των Γαλέρων, από τον 16^ο και 17^ο αιώνες, υπήρχαν μώλοι και ατελή πρόχειρα, ως επί το πλείστον, μουράγια, με «σκάλες», προβλήτες δηλ., μικρές, ξύλινες αποβάθρες και εξέδρες, δημόσιες και ιδιωτικές, εταιρειών ή ιδιωτών, απ' όπου γινόταν μεγάλο μέρος της εμπορικής, επιβατικής και κοινωνικής κίνησης. Η Σμύρνη, εκείνη την εποχή, ήταν το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Μεσογείου, δηλ. της πλήρους και ολοκληρωμένης τότε Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και μετά το την εκχέρωση του Κλειστού Λιμανιού, επί 125, μέχρι το 1874, χρόνια, αλίμενη, μόνο με τις «Σκάλες» της. Με την τελική συμπλήρωση των έργων, στα 1873-1874, της Προνομιούχου Γαλλικής Εταιρείας των Προκουμαίων της Σμύρνης, οπότε παραδόθηκαν στην πόλη, τα νέα σημαντικά οικόπεδα στο Και, στην οδό Παράλληλο και στις περιοχές μέχρι της αλυσίδας των οδών, που αποτελούσαν την παλιά παραλία (Μαλτέζικα, Φασουλά, Τράσσα, Πλατεία Μπέλλα Βίστα, Σχοινάδικα), έως την

³⁴ Φίλιππος Φάλμπος : «Το αστικό σπίτι στην Σμύρνη», *Μικρασιατικά Χρονικά*, Τόμος Ζ', Αθήνα 1957, σελ.161-168

Πούντα, όπως προαναφέρθηκε, όλες εκείνες οι επονομαζόμενες «Σκάλες» και τα λοιπά πρόχειρα και πρωτόγονα λιμενικά έργα, εξαφανίστηκαν. Το μόνο που απομένει, είναι τα τοπωνύμιά τους, στα αντίστοιχα σημεία της νέας Προκυμαίας, ή της οδού Παραλλήλου, ή των παράλληλων οδών της δεύτερης σειράς, αυτά που διατηρήθηκαν έως το 1922.

Χαρακτηριστικά αναφέρουμε, από τον νότο (Κρομμυδόκαστρο) ως τον νότο (Πούντα) τις παρακάτω «σκάλες» : *Σαμάν Ισκλησί* (σκάλα των οχυρών), *Μαλτέζικη Σκάλα*, *Ολλανδική Σκάλα*, *Εγγλέζικη Σκάλα*, *Σκάλα Μπαλατζή*, *Λιμανάκι*, *Καινούργια Σκάλα*, *Μακρουά Σκάλα*.

Τέτοιες «σκάλες» , υπήρχαν σε όλο το μήκος της παραλίας του κόλπου και του Αιολικού μυχού του, στα παραλιακά προάστια και χωριά, από το «Ξώκαστρο», στα νότια παραλιακά προάστια (Κάργιαλι, Γκιοζ-Τεπέ, Καραντίνα, Σαλαχανέ, Κρατάσι), μέχρι τα βόεια (Μπαϊρακλί, Αγ.Τριάδα, Πετρωτά), ως το Κορδελιό και πέρα από αυτό μέχρι του «Παπά τη σκάλα». Μια από τις σπουδαιότερες, ήταν η «Σκάλα του Μπουρνόβα» και η «Σκάλα της Μεναιμένης». Όλες αυτές οι σκάλες στον καιρό τους ήταν πολύ σπουδαίες και άφησαν εποχή. Σε αυτές, μέχρι να φιαχτεί η προκυμαία, επί αιώνες, γίνονταν ικανοποιητικά οι επικοινωνίες στον Κόλπο της Σμύρνης, με πλοίαρια διαφόρων τύπων : βάρκες, καΐκια, τούρκικες ακάτους, «πυρόσκαφα», «κουρίτες» μαουνες κλπ.³⁵

Το «Και», η φημισμένη Προκυμαία της Σμύρνης

Η Σμύρνη, με το εκτεταμένο εμπόριο, η πολυεθνική Σμύρνη, η Σμύρνη των διαφορετικών γλωσσών, η Σμύρνη άξονας της οθωμανικής οικονομίας, βρέθηκε συχνά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ταξιδιωτών. Κάτασπρη και «δυτικότροπη», βρίσκουν την Σμύρνη, όταν την αντικρίζουν οι περιηγητές. Η προκυμαία ασφαλώς, αποτέλεσε το καμάρι της Σμύρνης.³⁶

Πράγματι, η πρόσχωση της παραλίας και η δημιουργία της προκυμαίας, άλλαξαν την όψη του παραθαλάσσιου τμήματος της πόλης και, καθόρισαν την εικόνα της στην νεότερη εποχή. Τα έργα ξεκίνησαν το 1867, από πέντε διαφορετικά σημεία : Από τους στρατώνες (στο νότιο άκρο της πόλης), το τελωνείο, το Αγγλικό προξενείο (εκεί που παλιά βρισκόταν η Αγγλική σκάλα), την Μπέλα Βίστα και την άκρη Τούζλα, έως τον σταθμό του Αϊδινίου στην Πούντα. Όταν τον Ιούνιο του 1874 ολοκληρώθηκε, η προκυμαία πήρα την τελική της μορφή : 3325μ. μήκος και 28μ. πλάτος, στρωμένα με πλάκες Νεαπόλεως. Στις σιδηροτροχιές που την διατρέχουν, τροχοδρομεί ιππήλατο τραμ (τραμβάου).³⁷

Το έργο ολοκλήρωσε ο Γάλλος μηχανικός Dussaut. Ο ίδιος είχε αναλάβει και την εργολαβία των λιμενικών έργων στην Τεργέστη και την Αλεξάνδρεια (τα λιμενικά έργα αποτελούσαν προτεραιότητα για την οθωμανική διοίκηση, στην τελευταία 25ετία του 19^{ου} αι., στην προσπάθεια ενίσχυσης της οικονομίας). Ιδιοκτήτρια εταιρεία της προκυμαίας, ήταν η Societe des Quais de Smyrne, Γαλλική εταιρεία, που εξασφάλισε υψηλά κέρδη αμέσως μετά την έναρξη λειτουργίας του έργου.³⁸

Η προκυμαία, «Καί», χωριζόταν σε δύο τμήματα : Από τον σταθμό των διαβατηρίων «Κουμερκάκι», στο εσωτερικό λιμάνι, έως τους στρατώνες, είναι η εμπορική ζώνη - αποβάθρες, ναυτιλιακά και μεσιτικά γραφεία, πρακτορεία κλπ. Το κοσμικό τμήμα, από το τελωνείο ως τα λουτρά στην Πούντα, αποτελούσε χώρο περιπάτου και αναψυχής, με εντυπωσιακά κτίρια – πολυτελείς κατοικίες, δημόσια καταστήματα, αριστοκρατικά καφενεία και ξενοδοχεία, λέσχες και θέατρα. Εδώ βρισκόταν τα ξενοδοχεία Huck και Kreamer, το Θέατρο της Σμύρνης, ο κινηματογράφος Πατέ, η τράπεζα της Ανατολής, η Λέσχη των Κυνηγών, το περίφημο Sporting Club.³⁹

Στην κατασκευή της προκυμαίας, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό, η τεράστια εμπορική ανάπτυξη της Σμύρνης. Στο Κουμέρκι, στοιβάζονταν εμπορεύματα, συμβολικό σημείο συνάντησης, του ανατολικού και του δυτικού εμπορίου. Πλοία εμπορικά φορτωμένα με πολύτιμο εμπόρευμα, δεμένα στο λιμάνι περιμένουν τους αγοραστές. Σταφίδα, ξερά σύκα, μπαμπάκι, καπνός αλάτι της Φώκαιας, σιτάρια διαφόρων ποικιλιών, χαλιά του Οuchak, αλλά και όπιο σε απίστευτες ποσότητες, έτοιμα να φορτωθούν και να οδηγηθούν στην Δύση. Και βιομηχανικά, τυποποιημένα αγαθά για της αγορές της Σμύρνης και της ασιατικής ενδοχώρας, γυαλικά, σιδερικά, έπιπλα,

³⁵ Φίλιππος Φάλμπος: «Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης. Ιστορική Μελέτη»
Εκδόσεις Ενώσεως Σμυρναίων Αθήνα 1970 Οι Σκάλες της Σμύρνης, σελ.40-42

³⁶ Βασίλης Καρδάσης : «Η Σμύρνη μέσα από τα μάτια των περιηγητών», Σμύρνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Έφεσος, Αθήνα

³⁷ Γιώργος Γιαννακόπουλος : «Στην Σμύρνη πριν την καταστροφή – σημειώσεις από ένα εικονικό ταξίδι», Σμύρνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Έφεσος, Αθήνα

³⁸ Βασίλης Καρδάσης : ο.π.

³⁹ Γιώργος Γιαννακόπουλος : ο.π.

υφαντουργικά προϊόντα της δυτικής εκβιομηχάνισης. Αγαθά που έχουν την σφραγίδα, του αστικού τρόπου ζωής των κατοίκων της πόλης. Η νεότερη ιστοριογραφία, εκτιμά με σαφήνεια, ότι την περίοδο 1880-1920, η Σμύρνη συγκέντρωσε το εμπόριο της δυτικής και νότιας Μικράς Ασίας. Αλλά και ατμόπλοια επιβατηγά, της γαλλικής Messageries, της τουρκικής Χαμιδιέ, του Κουρτζή, του Παντελέοντος, μεταφέρουν ταξιδιώτες γεμάτους περιέργεια για την Ανατολή. Εδώ και τα μικρά ακτόπλοια που πραγματοποιούν την συγκοινωνία από το λιμάνι στα προάστια. Για το Κορδελιό, τα Πετρωτά, το Γκιοζ-Τεπέ, το Καρατάσι.⁴⁰

Το λιμάνι, μετά την ανακαίνισή και διεύρυνσή του, αποτελεί το δεύτερο σε κίνηση μετά την Κωνσταντινούπολη. Συνολικά, 17 ατμοπλοϊκές εταιρείες, εκτελούν τακτικά δρομολόγια μέσω Σμύρνης, συνδέοντάς την με τα λιμάνια της βόρειας και δυτικής Ευρώπης, της Αδριατικής, της Νότιας Ρωσίας, αλλά και του Αιγαίου και της Μέσης Ανατολής.⁴¹

Οι σιδηροδρομικές συγκοινωνίες

Η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Σμύρνης – Αϊδινίου, αρχίζει το 1856, με αγγλικά κεφάλαια. Θα τεθεί σε λειτουργία, 10 χρόνια αργότερα. Η σιδηροδρομική γραμμή Σμύρνης – Κασσαμπά, αρχίζει το 1864, με γαλλικά κεφάλαια. Η σιδηροδρομική σύνδεση της πόλης, με την ενδοχώρα εξασφάλισε την διακίνηση των βιομηχανικών προϊόντων και των ειδών εισαγωγής στην ενδοχώρα. Η άμεση αυτή πρόσβαση, διευκόλυνε την διακίνηση της αγροτικής παραγωγής αλλά και του ορυκτού πλούτου της ενδοχώρας, με προορισμό την εξαγωγή. Η σιδηροδρομική σύνδεση Σμύρνης – Βαγδάτης, που αποπερατώνεται το 1885, με γερμανικά κεφάλαια, διευρύνει το πεδίο των συναλλαγών της, και καταδεικνύει τον δυτικό ανταγωνισμό για τον έλεγχο της μικρασιατικής ενδοχώρας. Μεταξύ των ετών 1897-1899, μεταφέρονται 299.000 τόνοι εμπορευμάτων και 2.236.000 επιβάτες από την γραμμή Σμύρνης – Αϊδινίου.⁴²

Δημόσια - Κοινοτικά κτίρια

Για τα δημόσια κτίρια της Σμύρνης, αυτά δηλαδή που οφείλονται σε κρατική ή δημοτική πρωτοβουλία, δεν υπάρχουν έγκυρες πληροφορίες για τους δημιουργούς. Έτσι κάλλιστα, το Κονάκι μπορεί να αποδοθεί στον Ρόκο Βιτάλη από τη Τήνο και «κάμποσα των κυβερνητικών» στον Δημήτρη Λιγνάδη. Στο Κονάκι, στεγάζονταν οι διοικητικές υπηρεσίες της Νομαρχίας Αϊδινίου. Το κτίριο, κτίστηκε στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., σε νεοκλασσικό στυλ, που παραπέμπει, στις πρώιμες απόπειρες μεταφοράς δυτικών προτύπων στα πρώτα δημόσια κτίρια της πόλης.⁴³ Το κτίριο έχει επιβλητικό σχήμα Π και στην πλατεία του, στέκει η αραβικής τεχνοτροπίας, στήλη με το ρολόι. Προχωρώντας προς βορά στο σημείο που ο λιμενοβραχίονας, χώριζε το ανοικτό από το κλειστό λιμάνι, υπήρχε το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας Της Ελλάδας.⁴⁴ Στις αρχές του 20^{ου} αι., υπάρχουν εξάλλου, στην Σμύρνη 11 Τράπεζες εκ των οποίων, μόνο 2 είναι Οθωμανικές. Οι υπόλοιπες είναι κυρίως, ευρωπαϊκές, όπως Ιταλική, Γαλλική καθώς και άλλες 3 Ελληνικές, η Τράπεζα Μυτιλήνης, η Τράπεζα Αθηνών και η Τράπεζα της Ανατολής. Ο Ιγνάτιος Βαφειάδης, είναι ο αρχιτέκτονας της τελευταίας (1909), καθώς και του Χρηματιστηρίου (1905). Απόφοιτος του Πολυτεχνείου της Αθήνας, μαθητής του Τσίλλερ, υιοθετεί τις «εκτροπές» του κλασικισμού προς άλλους εκφραστικούς χώρους (αναγέννηση, μπαρόκ). Στα ίδια μορφολογικά πλαίσια, κινείται και ο Δημήτριος Ραμπανόνης, στην Τράπεζα Αθηνών (1905), που δεσπόζει στη δίοδο της Αγ.Φωτεινής, με αναφορές στην γαλλική αρχιτεκτονική της Β' Αυτοκρατορίας.⁴⁵

Το 1920 καταγράφονται 20 σχολεία της ελληνικής κοινότητας στην πόλη της Σμύρνης, με 7.000 μαθητές και 1 επιπλέον ιδιωτικά με 1.500 μαθητές. Στα προάστια λειτουργούν 18 σχολεία με 2777 μαθητές. Τα σημαντικότερα από αυτά, είναι η Ευαγγελική Σχολή Αρρένων (1733) και το

⁴⁰ Βασίλης Καρδάσης : ο.π.

⁴¹ Αιμιλία Θεοδοπούλου : «Ο εξαστισμός Μιας Μικρασιατικής Πόλης», Σμύρνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Έφεσος, Αθήνα

⁴² Αιμιλία Θεοδοπούλου, ο.π.

⁴³ Βασίλης Κολώνας , ο.π. σελ.99

⁴⁴ Γιώργος Γιαννακόπουλος : ο.π.

⁴⁵ Βασίλης Κολώνας , ο.π. σελ.109

Παθηναγωγείο Κεντρικό (1830) και Ομήρειον (1880), που αναγνωρίζονται ως ισότιμα του Αρσακείου. Και τα τρία αποκτούν σύγχρονες κτιριακές εγκαταστάσεις και με την ελληνοπρεπή τους αρχιτεκτονική, διαδηλώνουν την στενή τους σχέση με τον «Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων» και την αντίστοιχη αρχιτεκτονική των Αθηναϊκών διδακτηρίων. Το Ομήρειον, καλλιμάρμαρο μέγαρο, κομψό σαν παλατάκι, κτίζεται στα 1886 – 1887, σε σχέδια του Ξ.Λάτρη, απόφοιτου της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Igoistadt της Βαυαρίας. Το νέο σχολικό μέγαρο, προκαλεί την εντύπωση των κατοίκων της Σμύρνης, ενώ, η εφημερίδα «Νέα Σμύρνη», δημοσιεύει στο φύλλο της 14 Νοεμβρίου 1887, ποίημα αφιερωμένο στην αρχιτεκτονική του κτιρίου.⁴⁶

Το Κεντρικό Παρθηναγωγείο, αποκτά νέες εγκαταστάσεις, στα 1909 – 1912. Για τον σχεδιασμό τους, η ελληνική κοινότητα απευθύνεται στον γνωστό Αθηναίο αρχιτέκτονα, Π.Καραθανασόπουλο. Ο Καραθανασόπουλος, γνωστός για την προσήλωσή του στον εκλεκτισμό, σχεδίασε ένα επιβλητικό κτίριο «κλασσικού ρυθμού, ελληνικού μετά προπυλαίων και αετώματος». Ιδιαίτερη μνεία, γίνεται στην αίθουσα τελετών του 1^{ου} ορόφου, η οποία αποτελούσε «στοάν με κίονας ρυθμού ιωνικού, επί των οποίων στηρίζονται τα διδακτήρια του δευτέρου ορόφου».⁴⁷

Όσο για την περίφημη Ευαγγελική Σχολή, στεγαζόταν ήδη σε νεόδμητο κτίριο από το 1882. Από το 1894, διέθετε ξεχωριστό τμήμα Εμπορικής Σχολής καθώς και την μοναδική βιβλιοθήκη της πόλης, με 33.000 τόμους και 1.200 χειρόγραφα. Οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες σε χώρο οδηγούν την Δημογεροντία Σμύρνης, να αποφασίσει την ανέγερση νέου διδακτηρίου, στην συνοικία της Αγ.Αικατερίνης. Και σε αυτήν την περίπτωση, θα επιλεγεί ο ιωνικός ρυθμός για την αρχιτεκτονική του κτιρίου, που θεμελιώνεται το 1909 και αποπερατώνεται το 1922. Θα λειτουργήσει έως την αποχώρηση και του τελευταίου μαθητή από την πόλη. Η Ευαγγελική σχολή διατηρούσε επίσης, πολλά παρατήματα στη Σμύρνη αλλά και στην περιφέρειά της. Από αυτά, η σχολή του Αγ.Ιωάννη του Θεολόγου στον «Απάνω Μαχαλά» (1904) και το Σιφίειον δημοτικό σχολείο στην οδό Ρόδων (1902), ήταν εγκατεστημένα σε κτίρια νεοκλασσικού ρυθμού.⁴⁸

Αναφέρουμε επίσης, την ίδρυση του Ελληνικού Πανεπιστημίου της Σμύρνης, το οποίο στεγάστηκε σε ημιτελές κτίριο τουρκικής σχολής, και αποπερατώθηκε σε σχέδια του Έλληνα αρχιτέκτονα, Αριστοτέλη Ζάχου (1920 – 1922). Το κτίριο αντανάκλα τις ιδέες του κινήματος «επιστροφή στις ρίζες», το οποίο προσπαθεί να εντάξει τα στοιχεία της τοπικής παράδοσης, στην σύγχρονη αρχιτεκτονική.

Η κοινοτική πρόνοια, συντηρεί επίσης, από ο 1748, το παλαιότερο και σημαντικότερο νοσοκομείο της πόλης, το Γραικικό Νοσοκομείο «Αγ.Χαράλαμπος», καθώς και το «Ορφανοτροφείο και άσυλο ανευρεθέντων ελληνοπαίδων». Το κτίριο του νοσοκομείου, ήταν τεράστιο, με ωραία κατασκευή και περιελάμβανε χειρουργική μονάδα, μαιευτήριο, πολυκλινική και ειδικά τμήματα ηλικιωμένων, ψυχοπαθών και ανιάτων.⁴⁹ Το Γραικικό Νοσοκομείο, δεν ήταν το πρώτο ελληνικό νοσοκομείο της πόλης. Η πρώτη ίδρυση ελληνικού νοσηλευτηρίου, ανάγεται στα 1723, όταν η ελληνική κοινότητα, αγόρασε μια κατοικία και την μετέτρεψε, σε μικρό νοσοκομείο. Τα έξοδά του καλυπτόταν από την ελληνική κοινότητα. Το 1745, υπό τον μητροπολίτη Νεόφυτο, ιδρύθηκε Αδελφάτο, οπότε και πολλοί επιφανείς προσέφεραν μεγάλα χρηματικά ποσά. Το 1748, με την γενναία δωρεά του Π.Σεβαστόπουλου, το κτίριο ανακαινίστηκε και επεκτάθηκε, και επονομάστηκε Γραικικό Νοσοκομείο. Το 1785, έγινε προσπάθεια ανέγερσης νέου κτιρίου, αλλά το 1797, με το «Ρεμπελιό των Γενισάρων», το κτίριο πυρπολήθηκε και καταστράφηκε. Με τις γενναίες εισφορές των εύπορων Σμυρνίων, ξανακτίστηκε το 1804, και κατακτά το κύρος και τη φήμη του, στον πληθυσμό της πόλης. Όταν το 1833, κτίστηκε στον περίβολό του, ο ιερός Σταυροπηγιακός Ναός του Αγίου Χαράλαμπος, προστέθηκε στην ονομασία του και η επωνυμία «Αγ.Χαράλαμπος».⁵⁰

Το νοσοκομείο, είχε αρχικά ως Λοιμοκομείο, «τμήμα λοιμωδών νοσημάτων» δηλ., τον παλιό μητροπολιτικό ναό της Αγ.Παρασκευής, που αργότερα ονομαζόταν «Λαζαρέτο», στην δυτική πλευρά του όρους Πάγος. Σύντομα όμως κτίστηκε, το 1796, νέο λοιμοκομείο, πίσω από το Γραικικό Νοσοκομείο. Το ίδιο κτίριο αργότερα, θα στεγάσει το Φρενοκομείο μέχρι το 1922. Επίσης, λειτουργούσε τμήμα που περιέβαλλε τις γυναίκες ελευθερίων ηθών, οι οποίες κατά

⁴⁶ Α.Αθηνογένης : «Το Ομήρειον Παρθηναγωγείο της Σμύρνης», Μικρασιατικά χρονικά, τόμος Α', Αθήνα 1938 ,σελ.154

⁴⁷ Ι.Συνέλης : «Ελληνικό Ορανοτροφείο Σμύρνης», Μικρασιατικά χρονικά, τόμος Γ', Αθήνα 1940, σελ.167

⁴⁸ Χρ.Σολωμονίδης : «Η παιδεία στην Σμύρνη», Αθήνα 1962, σελ.342

⁴⁹ Βασίλης Κολώνας , ο.π. σελ.107

⁵⁰ Λάζαρος Ε.Βλαδίμηρος : « Η ιστορία της Ελληνικής Ιατρικής στη Σμύρνη», Έκδοση Ενώσεως Σμυρναίων, Αθήνα 2008, σελ.100-101

κανόνα, έπασχαν από αφροδίσια νοσήματα. Το 1822, Το Ψυχιατρικό τμήμα του νοσοκομείου απέκτησε καινούρια πτέρυγα, για τις «σπιταλιόρες» ή αλλιώς «λωλοσερβάνιες».⁵¹

Το κτίριο του Ορφανοτροφείου, ιδρύθηκε ύστερα από την επιδημία χολέρας, που ξέσπασε στην Σμύρνη το 1865. Επιφανείς Σμυρνιοί, μαζεύτηκαν το 1867, στο φαρμακείο του Δημητρίου Κωνσταντινίδη, στην Ευρωπαϊκή Οδό, δύο χρόνια μετά την μεγάλη επιδημία και αποφάσισαν την σύσταση του Ορφανοτροφείου, συντάσσοντας το καταστατικό της Αδελφότητας και τον κανονισμό λειτουργίας του ιδρύματος. Η πρωτοβουλία των πολιτών βρήκε μεγάλη απήχηση στην κοινωνία της Σμύρνης. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, τα μέλη της Αδελφότητας, έφτασαν τα 600. Εκτός από την συνδρομή, πολλά μέλη προσέφεραν και μεγάλα χρηματικά ποσά. Μέλη της Αδελφότητας, έγιναν και Έλληνες από διάφορα μέρη της Ελλάδας και της διασποράς, από την Κωνσταντινούπολη, την Οδησό, ακόμα και από το Ταϊλάνο της Ρωσίας. Το 1870, το Ορφανοτροφείο άνοιξε τις πύλες του, στα πρώτα 30 ορφανά, αρχίζοντας φιλανθρωπική δράση που κράτησε ως το 1922.⁵²

Ο γιατρός Π.Πάγκαλος, ίδρυσε στην Σμύρνη το 1876, το πρώτο «Υδροθεραπευτήριο», ενώ ο Χ.Πολίτης ίδρυσε το 1880, το «Νέο Υδροθεραπευτήριο». Τα σχέδια του οικοδομήματος, πραγματοποιήθηκε, ο αρχιτέκτονας Λ.Πιζάρος και την λειτουργία των διαφόρων μηχανημάτων επιμελήθηκε ο εγκατεστημένος στην Γαλλία μηχανικός, Χαράλαμπος Πολίτης, αδελφός του ιδιοκτήτη. Ζήτησε μάλιστα από τον αδελφό του, να σχεδιάσει με τέτοιο τρόπο τα μηχανήματα ώστε, η πίεση του ύδατος να ρυθμίζεται με ιδιαίτερο τρόπο και να μην εξαρτάται από την υδροστατική πίεση του συστήματος ύδρευσης της πόλης. Γι αυτόν τον λόγο, ο Χ.Πολίτης έφερε από το Παρίσι, ειδική ατμομηχανή, για να ρυθμίζει κατά βούληση την πίεση του ύδατος στα μηχανήματα του υδροθεραπευτηρίου.⁵³

Ναοί

Στα τέλη του 19^{ου} αι., ο Γάλλος περιηγητής, Vital Guinet, αναφέρει ότι στην Σμύρνη υπήρχαν 13 Ορθόδοξες εκκλησίες, 10 καθολικές, 3 αρμένικες, 3 εκκλησίες διαμαρτυρομένων και 15 συναγωγές. Ναός της Αγ.Φωτεινής, υπήρξε από τους παλαιότερους της Σμύρνης. Άγνωστο, τότε θεμελιώθηκε. Ήταν τρίκλιτος και τρίκογχος. Ο κυρίως ναός αφιερωμένος στην Αγ.Φωτεινή, το νότιο κλίτος με το παρεκκλήσι του Μ.Αθανασίου και το βόρειο με το παρεκκλήσι του Αγ.Νικολάου. Το 1763, πυρκαϊά καίει τον Φραγκομαχαλά, την συνοικία της Αγ.Φωτεινής και την παλιά εκκλησία, η οποία ξαναχτίζεται λαμπρότερη. Το περίφημο κωδωνοστάσιό του, κατασκευάστηκε από τον αρχιτέκτονα Ξ.Λάτρη, επί αρχιερατείας Παϊσίου (1853 – 1857). Ήταν το πλέον υψηλό και επιβλητικό μνημείο της Σμύρνης. Στην βάση του ήταν χαραγμένο το ακόλουθο επίγραμμα του Ιορδάνη Καρολίδη :

*«Κωδώνων ιερών ανεδρέδωμεν υψόθι πύργος,
Ρηγνύτων φθόγγων χείλεσι φρικαλέοις.
Κύετε θεσπεσίην ιαχήν, έγερθε δε λαοί,
Αμφί νέων δε Θεού δεύτε προσευξόμενοι.
Ωκοδομήθη εν έτει 1856
Ανακαινίσθει εν έτει 1891»*

Στα 1982 τοποθετήθηκε στο κωδωνοστάσιο μεγάλο ρολόι βαυαρικού εργοστασίου. Επίσης, υπήρχε ηλιακό ρολόι με την επιγραφή «Ηλίου άτερ σιγώ».

Άλλοι ναοί της Σμύρνης, ήταν ο Άγιος Ιωάννης Ο Θεολόγος στον Απάνω Μαχαλά, ο Αγ.Γεώργιος στα Γυαλάδικα και σε μικρή απόσταση από την Αγ.Φωτεινή, η Αγ.Αικατερίνη, Η Αγ.Άννα, ο Αγ.Βουκόλος, το Γενέθλιον της Θεοτόκου, Ο αγ.Δημήτρις, η Ευαγγελίστρια, Ο Αγ.Ιωάννης Αλιγαρείας κ.α.⁵⁴

Μέσα στα όρια του Φραγκομαχαλά, τον 17^ο αι., χτίστηκαν αντίστοιχα, οι πρώτες «Φραγκόκκλησες». Η πρώτη καθολική εκκλησία είναι πολύ παλιότερη, του 13^{ου} και 14^{ου} αι., η ονομαζόμενη εκκλησία της Ασπίλου Συλλήψεως, από Φραγκισκανούς μοναχούς, κοντά στο φρούριο του Αγ.Πέτρου. Το 1630, περιέχεται στην δικαιοδοσία των Καπουκίνων, η πρώτη εκκλησία των καθολικών, του Αγ.Πολυκάρπου. Βρισκόταν, επί της Ευρωπαϊκής οδού στην θέση «Γερανιό», στο σημείο που αργότερα δημιουργήθηκε το τρίστρατο της Αγ.Φωτεινής. Το 1775, χτίζεται στο ίδιο μέρος εκκλησία μεγαλύτερη, μαζί με κοιμητήριο. Άλλη μια εκκλησία ,των

⁵¹ Λάζαρος Ε.Βλαδίμηρος: ο.π. , σελ. 107

⁵² Λάζαρος Ε.Βλαδίμηρος: ο.π. , σελ. 74-75

⁵³ Λάζαρος Ε.Βλαδίμηρος: ο.π. , σελ. 82-83

⁵⁴ Σταύρος Θ.Ανεσίδης : «Η εκκλησία της Σμύρνης », Σμύρνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Έφesus, Αθήνα

Ιησουϊτών, αναφέρεται ως σύγχρονη της προηγούμενης, μικρότερη και μέσα στο Τετράγωνο. Το 1698, όμως, κτίστηκε η σημαντικότερη φραγκόκκλησα, η Santa Maria. Στην πυρκαϊά του 1763, η Santa Maria σώζεται με μεγάλες ζημιές και το μοναστήρι της επεκτείνεται. Αργότερα, στο «Ρεμπελιό της Σμύρνης», το 1797, καίγεται πάλι ο φραγκομαχαλάς μαζί και η Santa Maria, καθώς και το μοναστήρι της. Ξαναχτίστηκαν σύντομα, εκ βάθρων, μεγάλη και ωραία και καθιερώνεται ως καθεδρικός ναός, η επονομαζόμενη «Κατεντράλα». Όμως από τα τέλη του 19^{ου} αι., παύει να είναι καθεδρική, καθώς χτίζεται η «Νέα Κατεντράλα» (1840), ανάμεσα στα Μπογιατζήδικα και τις Κοπριές, η καθεδρική του Αγ.Ιωάννη του Ευαγγελιστή. Είναι πάντως αξιοσημείωτο, ότι από την πυρπόληση του 1922, από τις 22 ορθόδοξες εκκλησίες της Σμύρνης, δεν σώθηκαν παρά η Ευαγγελίστρια, του Αγ.Ιωάννου του Θεολόγου που ανατινάχτηκε αργότερα και του Αγ.Βούκλα που έγινε Μουσείο. Αντίθετα, οι καθολικές εκκλησίες γλίτωσαν σχεδόν όλες.⁵⁵

Εμπορικά κτίρια

Στην Σμύρνη του 18^{ου} και 19^{ου} αι., η εμπορική δραστηριότητα, έχει μετατοπιστεί από την παραδοσιακή αγορά στις νέες συνοικίες, στην προκουμαία και στην Πούντα. Από τις καταγραφές του Αμερικάνικου Προξενείου στην Σμύρνη (1919 – 1920), αναγνωρίζουμε μια περιοχή που έσφυζε από ζωή, λειτουργώντας ως ενιαίος αστικός χώρος. Τα πολυτελή ξενοδοχεία, οι λέσχες, τα θέατρα και οι χώροι αναψυχής, κατακλύζουν την προκουμαία. Το Και παραδόθηκε προς χρήση του κοινού, τον Ιούνιο του 1874. Στο κοσμικό τμήμα της προκουμαίας, διακρίνονται κτίρια εκμετάλλευσης που στεγάζουν καταστήματα στο ισόγειο και κατοικίες ή γραφεία στον όροφο, ξενοδοχεία και χώροι αναψυχής. Όσον αφορά τις ελληνικές ιδιοκτησίες, αναφέρουμε στο Ο.Τ.15, το καφενείο και το θέατρο του Λουκά, στο ισόγειο του «Ξενοδοχείου της Πόλης», που εγκαινιάζεται την 1^η Ιουλίου 1877, το ακίνητο Φωτιάδη που στεγάζει το περίφημο ξενοδοχείο Kragmer, και αργότερα την Ελληνική Λέσχη, καθώς και το κτίριο της ιδιοκτησίας Στιβαχόπουλου – Θεωριδής, που στεγάζει τον Σύλλογο Ερμή. Ταυτόχρονα, πληθαίνουν οι χώροι αναψυχής, θεαμάτων και κοινωνικών συναθροίσεων. Το θέατρο «Ευτέρπη», το 1840, είναι ένα σημαντικό θέατρο, όπου δίνουν παραστάσεις Γαλλικοί και Ιταλικοί θίασοι.⁵⁶ Το 1894 θα προστεθεί η πρώτη μεγάλη θεατρική αίθουσα της Σμύρνης (η πρώτη θεατρική παράσταση , παίχτηκε το 1657, στο Γαλλικό Προξενείο). Πρόκειται για το θέατρο του Sporting Club που κτίστηκε σε σχέδια Πολύκαρπου Βιτάλη, στην θέση του κατεδαφισμένου θεάτρου «Ολύμπια», και το «Θέατρο Σμύρνης», σε σχέδια Ιγνατίου Βαφειάδη, που εγκαινιάζεται το 1911. Χαρακτηριστικές είναι οι περιγραφές που δημοσιεύτηκαν στον τύπο της εποχής για τις δύο αυτές αίθουσες. Το πρώτο, είναι μια μεγάλη τετράγωνη αίθουσα, που φωτίζεται με πολυέλαιο 40 φανών αερίου. Τα καθίσματα ήταν τοποθετημένα αμφιθεατρικά, και το μέρος της ορχήστρας ήταν χαμηλότερα. Είχε χωρητικότητα 600 θέσεων, διέθετε καπνιστήριο, κυλικείο, γκαρνταρόμπα, ενώ αργότερα στο κτίριο προστέθηκε εξώστης και φουαγιέ. Το Θέατρο της Σμύρνης, ήρθε να καλύψει την ανάγκη ενός μεγάλου χειμερινού θεάτρου. Ανταποκρινόταν σε όλα τα οικονομικά στρώματα. Είχε τέλειο φωτισμό, πλατεία με ειδώλια, θεωρεία για τους πλούσιους και υπερών για τους φτωχότερους. Διέθετε πλούσια σκηνικά καθώς και μηχανήματα κατευθείαν από τη Βιέννη, για την απομίμηση της βροχής, ου ανέμου και του κεραυνού, ειδικό πολύχρωμο φωτισμό κ.α. Το εγκαινίασε ο θίασος Κοτοπούλη – Λεπενιώτη τον Απρίλιο του 1911.⁵⁷

Στην διάρκεια των τελευταίων 90 ετών, πριν την καταστροφή (1832 – 1922), η ελληνική εκδοτική δραστηριότητα, γνώρισε μεγάλη ακμή. Τα δύο μικρά τυπογραφικά εργαστήρια, του Κουκλουτζά και της Εμπορικής Λέσχης, που λειτούργησαν προεπαναστατικά, ήταν περιορισμένων δυνατοτήτων και μπορούσαν να τυπώνουν μικρής έκτασης έργα. Το 1830, αρχίζει να λειτουργεί το τυπογραφείο της Ευαγγελικής Σχολής, με πρωτοβουλία του νέου διευθυντή, Α.Ομηρόλη. Από αυτό το μικρό τυπογραφείο, κυκλοφορεί, η εφημερίδα των Αγγλοαμερικανών Ιεραποστόλων (μισιονάριων) «Ο Φίλος των Νέων». Το 1834, ο Ομηρόλης σε συνεργασία με τον Α.Πατρίκιο, πλούτισαν το τυπογραφείο, από το οποίο εκδόθηκε το πρώτο ελληνικό βιβλίο με σημαντική έκταση. Την ίδια εποχή εμφανίζεται η «Ιωνική Τυπογραφία», ενώ το τυπογραφείο της Ευαγγελικής Σχολής, λειτούργησε υποτονικά με διακοπές, έως το 1839.

⁵⁵ Φίλιππος Φάλμπος: ο.π.

⁵⁶ Σταύρος Θ.Ανεσίδης : «Η Παιδεία και ο πολιτισμός », Σμύρνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Έφεσος, Αθήνα

⁵⁷ Γιώργος Γιαννακόπουλος : ο.π

Το 1840, στην Σμύρνη λειτουργούν 10 τυπογραφίες : 5 ελληνικές, 2 αγγλικές και 3 γαλλικές. Το σημαντικότερο όμως τυπογραφείο της Σμύρνης, έως το 1922, υπήρξε το «Τυπογραφείο της Αμάλθειας». Ιδρύθηκε το 1839 και το 1895, απέκτησε στοιχειοχυτήριο. Από αυτό εκδιδόταν η «Αμάλθεια», η σημαντικότερη ελληνική εφημερίδα της Σμύρνης.⁵⁸

Ταρσιά και παζάρια στην Σμύρνη

Τα «ταρσιά», ήταν αγορές χονδρικού και λιανικού εμπορίου, των αστικών κέντρων, σε δρόμους μέσα στις πόλεις, μόνο με μαγαζιά, μεγάλα κυρίως, αλλά και μικρά. Οι δρόμοι τους ήταν σχεδόν πάντα ίδιοι, σκεπασμένοι με στέγες από ξύλινες δοκούς και κεραμίδια, ή μισοσκεπασμένοι με άλλα υλικά, που άφηναν φωταγωγούς για αερισμό κι φωτισμό. Η ασφάλεια των μαγαζιών αυτών ήταν απόλυτα εξασφαλισμένη, διότι έκλειναν με πόρτες σιδερένιες ή ξύλινες, με «καπάτζες».

Αντίθετα, τα παζάρια, ήταν ασκέπαστες, υπαίθριες, αγορές σε ανοιχτούς χώρους, σε «μείντνια» (πλατείες) αλάνια, σταυροδρόμια, φαρδείς δρόμους κλπ., όπου οι παραγωγοί έφερναν τα εμπορεύματα τους. Και τα δύο είχαν την καταγωγή τους από το Βυζάντιο. Μια πολύ σημαντική μορφή παζαριών, ήταν οι εμποροπανηγύρεις, οι οποίες γινόταν στα μεγάλα εμπορικά κέντρα, αλλά και στις αγροτικές περιοχές, σε καθορισμένες ημερομηνίες. Στην Σμύρνη υπήρχαν ταρσιά και παζάρια, όπου πωλούντο όλων των ειδών τα εμπορεύματα. Η κίνηση και η φασαρία τους ήταν κάτι το απίστευτο.

Το «Αραπιάν Ταρσί», το σπουδαιότερο, ήταν σκεπαστό. Άρχιζε από τις βορινές πορτάρες των μπεζεστενιών και έφτανε ως το Παραλλέλι και το Και. Ήταν το καλύτερο και ευπρεπέστερο από τα ταρσιά της πόλης. Κάηκε στην καταστροφή του 22.

Το «Γεμίς Ταρσί», δεν ήταν σκεπαστό και ήταν αγορά φρούτων.

Το «Ιντζίρ Ταρσί», είχε το μεγάλο εμπόριο των ξερών σύκων και εργαστήρια κατεργασίας τους. Όπως είναι γνωστό, τα σύκα της περιοχής, θεωρούνταν τα καλύτερα στον κόσμο.

Το «Τσαγκίρ Ταρσί».

Το «Σαμάν Ταρσί», αγορά άχυρου και των κτηνοτρόφων, βρισκόταν στο αντίστοιχο τμήμα της προκυμαίας.

Το «Ουζούν Ταρσί», το μακρύ δηλ., ταρσί.

Το «Ζεϊτούν Ταρσί», για την αγοραπωλησία ελαιολάδου.

Το «Χαλιμ Αγά Ταρσί».

Ο «Αραστάς», τούρκικο ταρσί, γενικού εμπορίου, ειδικά παπουτσιών και παντόφλων, από βακέτα, που ήταν δέρμα μεγάλης αντοχής.

Ανακατωμένα με τα ταρσιά ήταν και τα παζάρια :

Το «Ουντούν παζάρι», η αγορά καυσόξυλων.

Το «Ιπλικτισκλάρ παζάρι», των νημάτων.

Το «Κασαπλάρ παζάρι», η κρεαταγορά.

Το «Μπιτ παζάρι», των παλιατζιδικων.

Το «Κεστενέ παζάρι», το καστανοπάζαρο.

Το «Μπαλούκ παζάρι», η ψαραγορά.

Τέλος το «Αλή Πασά Μείντνι», η μεγάλη αγορά ζωντανών ζώων(καμήλες, γαϊδούρια, κλπ), που ταυτόχρονα ήταν γνωστός τόπος εκτελέσεων.

Τα Ταρσιά και τα παζάρια είχαν όλα τούρκικα ονόματα. Είχαν μόνιμη κίνηση, αλλά και πολλούς ζητιάνους και φτωχόπαιδα, τα «τουρκάκια», που με μια μικρή σακουλίτσα μαζεύανε, από τον «ντουσεμέ» (το οδόστρωμα), «τσοι πούρες», και ξαναχρησιμοποιούσαν τον καπνό. Επίσης μάζευαν, και ένα πλήθος χωρατατζήδων, τους «γκεβζέδες», τους «τσαμπατζήδες» (παλιάτσους) και «πεχλιβάνηδες» (παλαιστές). Όσα από τα ταρσιά και τα παζάρια της «Γκισούρ Ιζμίρ», βρέθηκαν έξω από το χριστιανικό τμήμα της πόλης, διεσώθησαν από την φωτιά του 22.⁵⁹

Μπεζεστενία και Χάνια στην Σμύρνη

Ένα ιδιόμορφο, δημόσιο και εντελώς αστικό κτίσμα ήταν το «Μπεζεστενί». Η ονομασία του προέρχεται από τη σύνθεση των αραβικών λέξεων «μπεζ» και «σταν», που σημαίνουν χώρος συναλλαγών. Τα Μπεζεστενία λοιπόν ήταν θολοσκεπάστες, περιφραγμένες αγορές, αρχικά μόνο

⁵⁸ Σταύρος Θ.Ανεστίδης : ο.π.

⁵⁹ Φ. Φαλμπος: «Ταρσιά και παζάρια στην Σμύρνη», Μικρασιατικά χρονικά, τόμος Ι',Αθήνα 1963 ,σελ.355-349

υφασμάτων και αργότερα, πολυτελών, σπάνιων και ακριβών ειδών : μεταξωτά πάσης φύσεως, αντικείμενα από κεχριμπάρι, από χρυσό, κοσμημάτων, γουναρικών κλπ). Ήταν μεγάλα κτίρια, αξιόλογα , με καθορισμένο τύπο, σχέδιο και ρυθμό, με εσωτερικούς διαδρόμους μόνο για πεζούς, με καταστήματα μεγάλα και μικρά και με εξωτερικές πόρτες κτιρίου, που την νύχτα φύλαγαν οι «μπεξήδες». Θεωρούνται ως συνέχεια των δημόσιων στοών και αγορών της αρχαιότητας, και των «εμβόλων» του βυζαντίου.

Τα δύο πιο γνωστά μπεζεστένια της Σμύρνης, ήταν κτίσματα, μεγάλα και «μπινιαλίδικα». Ανεγέρθηκαν σε χώρους καταρχήν ανοιχτούς, αλλά κεντρικούς και ήταν ισόγειες, στοές ή γαλαρίες, στενόμακρες, σκεπασμένες με θολωτή οροφή, και με «κουπέδες» (τρούλους), οι οποίοι άφηναν φωταγωγούς ανάμεσά τους. Είχαν δύο πορτάρες, την μια απέναντι από την άλλη, στην αρχή και στο τέλος της διόδου. Στην μέση, υπήρχε κάθετος διάδρομος που οδηγούσε πάλι σε πορτάρες κα σε άλλα κτίσματα. Στις δύο πλευρές της στενόμακρης διόδου και σε όλο το μήκος του, είχε μαγαζιά, στενά και σκοτεινά, μόνο για συναλλαγές ειδών πολυτελείας. Οι ακριβείς διαστάσεις τους δεν μας είναι γνωστές καθώς καταστράφηκαν εκ βάθρων στην φωτιά του '22. Η ονομασία του πρώτου από αυτά ήταν «Γκιολ Μπεζεστένι» και μάλλον βρισκόταν εκεί που κάποτε ήταν ο όρμος του Λιμανιού των Γαλέρων. Χτίστηκε από τον Κιοπρουλού Φαζίλ Αχμέτ Πασά. Είχε ορθογώνιο σχήμα 200x15-20μ. Οι πορτάρες του, καθώς και οι μικρότερες πλαϊνές πόρτες, ήταν σιδερένιες και έκλειναν το βράδυ μετά την δύση του ηλίου. Οι τοίχοι του, ήταν μεγάλου πάχους, πέτρινοι και τα παράθυρα, όπου υπήρχαν, ήταν ψηλά και σιδερόφραχτα. Η νότια πύλη του, έβλεπε στο τότε λιμάνι των γαλέρων και η βόρεια, στα «Γυαλάδικα», δρόμος που οδηγούσε στο τρίστρατο της Αγ.Φωτεινής. Προθάλαμος του μπεζεστενιού ήταν το Μεγάλο Βεζύρ Χάνι, που συνδεόταν οδικά με το γεφύρι των Καραβανιών. Στην αρχή είχε 40 μικρούς τρουλίσκους οι οποίοι, αντικαταστάθηκαν με φωταγωγούς. Οι μετατροπές και προσθήκες, έκαναν το οικοδόμημα σκοτεινό και βαρύ, ενώ εξαφανίστηκε ο αρχικός του ρυθμός. Η εμπορική του σημασία ήταν τεράστια, ακόμη και πριν την μεγάλη ακμή της Σμύρνης.

Το δεύτερο, «Μικρό Μπεζεστένι», ή «Τσοχατζίδικο», ανεγέρθηκε περίπου 50 χρόνια μετά το πρώτο, στο ίδιο εμπορικό σημείο, δίπλα στο πρώτο. Σε αυτό, συντέλεσε η ιλιγγιώδης οικονομική άνοδος της πόλης. Ήταν λίγο μικρότερο σε μέγεθος και λίγο χαμηλότερο. Σε αυτό, γινόταν το εμπόριο των κασιμιριών και των υφασμάτων. Η βόρεια πρόσοψή του, ήταν σε εσοχή 3-4μ. σε σχέση με το Μεγάλο, στα «Τσιγαροχαρτάδικα». Από αρχιτεκτονική άποψη, ήταν μάλλον αδιάφορο, όμως ήταν πιο περιποιημένο και καθαρό από το πρώτο. Η κίνησή του ήταν αρκετά μεγάλη, όχι όμως όσο του Μεγάλου.

Υπήρχε και ένα τρίτο, λιγότερο σημαντικό μπεζεστένι, κοντά στα άλλα δύο, στα «Κερετζίδικα», το «Μπακίρ Μπεζεστένι», στο οποίο πωλούνται μεταξωτά.

Οι διάφοροι σεισμοί και οι πυρκαϊές που έπληξαν συχνά την πόλη (1778),κατέστρεψαν και τα κτίρια των μπεζεστενιών, που όμως επισκευάστηκαν. Είναι επίσης αξιοπρόσεκτο το γεγονός, ότι ενώ τα υπόλοιπα μεζεστένια της Ανατολής, αποτελούσαν κέντρα τούρκικου εμπορίου, τα μπεζεστένια της Σμύρνης, ήταν κατά κύριο λόγο στην ιδιοκτησία Ελλήνων και Αρμενίων εμπόρων. Στις δε αρχές του '22, δεν υπήρχε σε αυτά, ούτε ένα τούρκικο μαγαζί.

Μέσα στα μπεζεστένια, κυκλοφορούσε, ένα πολύχρωμο πλήθος από Ρωμιούς, Τούρκους, «Ατζέμηδες» (Πέρσες), «Σαμαλήδες» (Σύριοι), που πουλούσαν τα παρασκευάσματά τους, και τα διαλαλούσαν, φωναχτά : σμυρναίικα γιουβρέκια, σαλέπι, λεμονάδα παρασκευασμένη «χαζίρικα», σαμ-αλι μασιχάτο, παστελάκια με σουσάμι, «τση γριάς τα μαλλιά», κάστανα, «νταριά» (καλαμπόκια), στραγάλια. Ανάμεσα σε αυτούς, γυρνούσαν καφετζήδες, λουστρατζήδες, Ατζέμηδες, με μαύρο φέσι, που πουλούσαν τσάι και τουμπεκί ψιλοκομμένο.

Βγαίνοντας από τις νότιες πύλες των μπεζεστενιών και ακολουθώντας την κατεύθυνση προς τα δεξιά, ήταν ο φημισμένος φούρνος του «Τούντα», «καρσί» στο Καρακόλι. Στην συνέχεια, ήταν το Κρομμυδόκαστρο, γνωστό για τα κατημέρια και τις μπουγάτσες του.

Πηγαίνοντας προς τα αριστερά, προς τις τούρκικες συνοικίες και προτού φτάσει κανείς στις εβραϊκές, μεσολαβούσε μια σειρά από στενοσόκακα, και «τσικμάδες», γύρω στο Ισάρ Τζαμί, στα οποία, ήταν τα διάφορα «σινάφια» : «μαρκουτσίδικα»(για ναργιλέδες), «φροκαλατζίδικα» (για σκούπες, σκουπάκια και ταβανόσκουπες), «γεμεξιδικα» (καταστήματα τροφίμων), «τουφεξιδικα» (αγορά όπλων), «μισιρτζίδικα»(πιάτσα των ξηρών καρπών, οι καλύτεροι από τους οποίους προέρχονταν από το Μίσιρι της Αιγύπτου) κ.α. Κι ανάμεσα σε όλα αυτά, υπήρχαν άλλου είδους καταστήματα και επιχειρήσεις : «λοκάντες», «μπαρμπέρες», κεπαμπτζίδικα αλλά και «σπεταρίες» (φαρμακεία και φαρμακαποθήκες).

Καθώς η οικονομική δραστηριότητα άνθιζε, και οι μαγαζάτορες πλούτιζαν, τα κτίρια των μπεζεστενιών, δεινοπαθούσαν και ρήμαζαν. Καμία φροντίδα κρατική, δεν υπήρξε και τέλος κάηκαν εξολοκλήρου στη φωτιά του '22.⁶⁰

Τα Χάνια

Άλλο ένα κτίριο, με μεγάλη ιδιομορφία, ήταν το Χάνι. Η λέξη, είναι περσική και σημαίνει, ξενώνα. Επίσης η λέξη «καραβάνσεράϊ», υποδηλώνει μέγαρο που φιλοξενεί караβάνια, δηλ. συνοδείες ταξιδιωτών και εμπόρων. Το κτίσμα, κοινόχρηστο, απαραίτητο για ταξιδιώτες και περιπλανώμενους, έχει τις ρίζες του, στα βυζαντινά χρόνια. Με την μορφή που το ξέρουμε, το χάνι είναι ανατολίτικο κτίσμα, οικοδόμημα που ανήκει στην μουσουλμανική αρχιτεκτονική και τέχνη. Μπορούμε να δούμε 3 κατηγορίες: Τα «καραβάνσεράγια», μεγάλα, διώροφα, λιθόκτιστα και πολυτελή. Εσωτερικά είχαν, μαρμαροστρώσεις, μωσαϊκά και φαγιετιανά κοσμήματα. Τα τυπικά χάνια, που ήταν διώροφα, αξιόλογα, συνήθως λιθόκτιστα κτίρια, με εξέλιξη εμπορική μελλοντικά. Και τέλος, τα απλά χάνια, μονώροφα, κτίσματα με ευτελή υλικά, που πολλές φορές κατέληγαν λαϊκές κατοικίες. Όλα τα χάνια, είχαν έναν μικρό ευκτήριο οίκο, πολλές φορές μικρό τζαμί με μιναρέ. Επίσης, διέθεταν χαμάμι, και ήταν ευαγή ιδρύματα κοινωνικής προστασίας, τα οποία συντηρούνταν από κληροδοτήματα πλουσίων και παρείχαν ολοκληρωμένη σχεδόν φιλοξενία.

Τα τυπικά Χάνια της Σμύρνης, ήταν αρκετά σπουδαία και φημισμένα. Καραβανσεράγια είχε μάλλον λίγα, καθώς με την ίδρυση των μεγάλων ξενοδοχείων, οι πλούσιοι, τα προτιμούσαν από τα χάνια. Παρόλο που τα χάνια ξεκίνησαν σαν ευαγή ιδρύματα, σιγά σιγά έγιναν βακούφικα και κατόπιν ιδιωτικές επιχειρήσεις, και τους δύο τελευταίους αιώνες σε τόπους συναλλαγών. Στη μέση του οικοπέδου, μια μεγάλη, υπαίθρια αυλή, στρωμένη συνήθως με καλντερίμι, διαστάσεων πλατείας, πολλές φορές. Στο κέντρο της υπήρχε κρήνη με νερό, που συχνά πήγαζε από πραγματικό «μπουγάρι» (πηγή), μαρμάρινη, περιποιημένη και διακοσμημένη, με πολλά «πλουμίδια» μουσουλμανικής τέχνης, με αραβουργήματα και ρητά από το Κοράνι. Οι μουσουλμάνοι, θεωρούσαν τις πηγές και τα τρεχούμενα νερά, ιερά και στα προαύλια των τζαμιών, στα «μείντάνια»(πλατείες), στα σταυροδρόμια, στις αυλές των χανιών, υπήρχαν πάντοτε έργα για νερά, «χαβούζες» και στέρνες, και «γούνρες», σημαντικά και με καλλιτεχνικές αξιώσεις, πολλές φορές μνημειακά. Αν δεν υπήρχε κρήνη, στην μέση της αυλής υπήρχε τουλάχιστον, ένας πλάτανος ή ένα «καβάκι»(λευκά), ή μια συστάδα από κυπαρίσσια. Γύρω από την αυλή εκτεινόταν το λιθόκτιστο κτίριο του χανιού, που ήταν γεωμετρικά κανονικό.

Στο μέσον της πλευράς του συγκροτήματος, όπου βρισκόταν πάνω στον δρόμο, κεντρικό πάντα, ήταν η κεντρική πύλη, η «χαν καπουσού», θολωτή, βαθιά και στενόμακρη, σκεπασμένη από τον πάνω όροφο, του συγκροτήματος. Σπάνια, ένας «οντάς», κάποτε σαν μικρό διαμέρισμα, υπήρχε πάνω από την πύλη σε δεύτερο όροφο, με την μορφή πύργου ή πολεμίστρας, η κατοικία του «χατζή». Η είσοδος του γινόταν από ξύλινη σκάλα, που ανέβαινε από το περιστύλιο, στο «χαγιατί», του χανιού. Έτσι, η «πορτάρα» του, σιδερένια και ξύλινη, με επένδυση λαμαρίνας και με τις γνωστές «καρφάρες», έμοιαζε με αψίδα, κάτω από την οποία, περνούσαν τροχοφόρα, όλων των τύπων και κατηγοριών : καρότσες, αραμπάδες, ταταραμπάδες και νταλίκες, караβάνια με «ντεβέδες» κυρίως, υποζύγια, βόδια και άλλα ζώα για μεταφορές. Στο ισόγειο, υπήρχαν αποθήκες και «ντάμια», για να σταυλίζονται τα ζώα των караβανιών που έμεναν, πάνω από μία νύχτα. Στα περιποιημένα χάνια, οι χώροι αυτοί βρισκόταν στο βάθος, και μπροστά τους είχε περιστύλιο που τους προστάτευε από κακοκαιρίες και βροχές. Στον ισόγειο αυτό χώρο, δεν υπήρχαν παράθυρα, ούτε άλλη πόρτα.

Η κεντρική πόρτα, την νύχτα έκλεινε από τον χατζή του χανιού, με «κολντεμίρια» (σιδερένιες αμπάρες), προστατεύοντας το χάνι από κλοπές, φωτιές και «γιουρούσια».

Στον πάνω όροφο, μόλις ανέβαινε κανείς από την πέτρινη σκάλα ης αυλής, βρισκόταν σε μια γαλαρία ανοιχτή, σαν ταράτσα, ή σαν σκεπαστή βεράντα, το «χαγιατί», που έβλεπε ακριβώς πάνω από το περιστύλιο του ισόγειου. Ήταν το πιο, ενδιαφέρον και ωραίο τμήμα του χανιού, σχημάτιζε αψίδες ή καμάρες, αραβοτουρκικού ρυθμού, που στήριζαν την κεραμιδένια με τρούλους στέγη του χανιού και χρησίμευε διάδρομος των γύρω οντάδων. Σειρά από «μπαρμπακλήκια» (κιγκλιδώματα), σιδερένια ή ξύλινα, σε όλο το μήκος, του χαγιατιού, χρησίμευαν για προστασία από ατυχήματα. Οι ξενώνες, στην σειρά, με τις πόρτες τους πάνω στο χαγιατί, ήταν μεγάλα και μικρά δωμάτια, «οντάδες» και «ονταδάκια», για ταξιδιώτες και εμπόρους. Η επίπλωσή τους ήταν υποτυπώδης. Δεν υπήρχαν κρεβάτια, παρά μόνο «σιλτέδες»

⁶⁰ Φ. Φαλμπος: «Μπεζεσένια και Χάνια στην Σμύρνη», Μικρασιατικά χρονικά, τόμος Θ', Αθήνα 1961, σελ. 131-157

(στρώματα), τις περισσότερες φορές πάνω σε ψάθες ή και σκέτες ψάθες ή «κετσέδες» (χοντρές μάλλινες τσόχες) κατάλληλοι να κρατούν ζεστασιά. Τα τζάκια, που υπήρχαν στους οντάδες, άναβαν τον χειμώνα και τα μάλλινα «κιλίμια», που ήταν στρωμένα στο πάτωμα, καθώς και οι «σιτζανέδες» που ήταν στα ντιβάνια ή καρφωμένοι στους τοίχους, απέπνεαν ζεστασιά.

Στη στέγη του χανιού, πάνω από κάθε οντά υπήρχαν «κουπεδάκια» (μικροί τρούλοι), στερεωμένοι με μολύβι, που έδιναν ιδιαίτερη ομορφιά στις στέγες.

Επί αιώνες, τα χάνια αποτέλεσαν το μοναδικό κατάλυμα, όλων των κοινωνικών τάξεων, των κατηγοριών και των εθνοτήτων, «καιξήδες» και «γεμιτζήδες» (ναυτικοί), «αραμπατζήδες» και «κερβατζήδες». Εκεί μόνιμα ήταν εγκατεστημένοι «ναλμπατζήδες» (πεταλωτήδες) και «παϊτάρηδες» (κτηνίατροι). «Τατάρηδες» και «ποσιέρηδες», εκεί μοίραζαν την «πόστα» και έκαναν τα «αμανάτια» τους. Στα χάνια, κατέλυαν και οι ομάδες, από εργάτες που κατέφθαναν από τη Πελοπόννησο, την Ήπειρο κλπ., που δούλεψαν στην ανοικοδόμηση της πόλης. Συχνά, τέτοιες ομάδες «δουλετάδων», ζούσαν και κοιμόντουσαν σε πολύ άσχημες συνθήκες υγιεινής στα πολυσύχναστα χάνια της Σμύρνης, και μάλιστα όχι στους οντάδες του ορόφου, αλλά, στα ντάμια, κατάχαμα, κάποτε μαζί με τα ζώα. Έτσι, τα χάνια, ιδίως στους τελευταίους αιώνες ήταν εστίες βρώμας και ασθενειών, μια από τις πολλές αιτίες των «θανατικών», που έπληθναν κατά καιρούς την πόλη.

Καθώς τα χάνια έμοιαζαν με φρούρια, πολλές φορές χρησίμεψαν για στρατιωτικούς σκοπούς, προ πάντων για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις της Κρήτης (17^{ος} αι.), αλλά και στον πόλεμο με τους Ενετούς. Αργότερα, στον 18^ο και 19^ο αι., η αλματώδη οικονομική ανάπτυξη της Σμύρνης, είχε σαν αποτέλεσμα, τις επεμβάσεις, προσθήκες και μεταρρυθμίσεις στα κτίρια των χανιών, ενώ πολλά από αυτά, μετατράπηκαν σε φτωχικές κατοικίες.

Όσο για τα χάνια της τρίτης κατηγορίας, ήταν εξ αρχής κτίσματα ευτελή, μονώροφα, χωρίς ιδιαίτερα εξωτερικά ή εσωτερικά χαρακτηριστικά. Χρησίμευαν, τόσο σε ξενώνες, όσο και ως λαϊκές κατοικίες οικογενειών με περιορισμένα οικονομικά μέσα, προ πάντων όσα από αυτά βρέθηκαν μέσα στις νέες, ελληνικές λαϊκές γειτονιές. Πολλές φορές, μια σειρά από κτίσματα, με μικρούς οντάδες και κουζινίτσες, σε σχήμα Π, μέσα σε αυλές ή σε μάντρες, που χρησίμευαν σαν λαϊκές πολυκατοικίες, ονομαζόταν χάνια. Σχεδόν όλα τα ελληνικά χάνια της Σμύρνης, τα διήυθνε, γυναίκα, η «ονταμπασήδαινα», αντρογυναίκα, συχνά, φόβος και τρόμος των παιδιών αλλά και των φτωχών «νοικατόρων». Οι «κεράδες» της Σμύρνης, πληρωνόταν «χρονιά», ή και με δόσεις. Τα χάνια έπαιρναν τις ονομασίες τους, συνήθως από τα ονόματα ή από την εθνικότητα των ιδιοκτητών τους (Καραοσμάνογλου Χάνι, Τζόγια Χάνι αλλά και Χιώτικο Χάνι, Κρητικό Χάνι κλπ.). Ορισμένα από τα πιο ονομαστά χάνια της Σμύρνης, ήταν :

Το «Αράπ Χάνι», στα Σερβετάδικα, που κήκε το '22.

Το «Αβραάμ Χάνι», στον Απάνω Μαχαλά.

Το «Αρμένικο Χάνι», στην συνοικία της Ευαγγελίστριας.

Το «Ατζεμ Χάνι», στα Σερβετάδικα, όπου ήταν και το τέμενος των Ατζέμηδων. Στα νεότερα χρόνια, μέσα σε αυτό, λειτουργούσε ο «Κεατχανές», το εργοστάσιο τσιγαρόχαρτου, των αδελφών Αθανασούλα. Ήταν λιθόκτιστο ανατολικά του Γκιολ Μπεζεστενιού. Στον μεγάλο σεισμό του 1688, έπαθε μεγάλες ζημιές, που προκάλεσαν κρίση στέγασης και έλλειψη αποθηκών, ώστε μόνο ο Σουλτάνος μπορούσε να την διευθετήσει. Οι Άγγλοι, αλλά και οι Ολλανδοί προσφέρθηκαν να το ξαναχτίσουν αλλά τελικά περιήλθε σε Ελληνικά χέρια, γεμάτο από Έλληνες εμπόρους και ελληνικές εμπορικές φέρμες. Κήκε ολόκληρο το '22.

Το «Μικρό Βεζύρ Χάνι», που χτίστηκε δίπλα στο μεγάλο 50 χρόνια αργότερα, που είχε είσοδο στα «Γουαλάδικα». Μεγάλο επίσης εμπορικό κέντρο, κήκε και αυτό το '22.

Το «Γιαν Ντεβί Χαν», τούρκκο, εμπορικό.

Το «Γιοβάνογλου Χάνι», κοντά στην Αγ.Φωτεινή, όπου είχε τα γραφεία του ο Σλάαρς, το 1870.

Το «Κιζλάρ Αγά Χαν», ένα από τα μεγαλύτερα, με πάνω από 100 οντάδες, κοντά στο Ιστάρ Τζαμί. Σώζεται μέχρι σήμερα και χτίστηκε στα μέσα του 18^{ου} αι., από τον αρχιευνόχο Χατζή Βεζύρ Αγά. Με το Χάνι αυτό συνδέονται πολλές ιστορίες και θρύλοι, όπως το μαρτύριο του Μιχάλη Βουρλιώτη, που επειδή αρνήθηκε να αλλαξοπιστήσει, οι Τούρκοι τον αποκεφάλισαν τους και πέταξαν το σώμα του, στη θάλασσα. Οι μπογιατζήδες, το περιμάζεψαν και το έθαψαν ευλαβικά. Κατατάχτηκε στους νεομάρτυρες και στο τροπάριο, αποκαλείται «Μιχαήλ, Λευκόπους κύκνος», ενώ η μνήμη του εορτάζεται, στις 16 Απριλίου.

Το «Κρητικό Χάνι», χωρίς όροφο, δίπλα στο Τσοχατζίδικο Μπεζεστένι, με το οποίο, συγκοινωνούσε με δίοδο και πόρτα. Βρισκόταν, πάνω στις προσχώσεις, του λιμανιού των Γαλέρων, κοντά στο Κρομμυδόκαστρο.

Το «Μπαρμπαρέζικο Χάνι», μέσα στα όρια του Φραγκομαχαλά, μεταξύ της Santa Maria και της Sacre Coeur. Πολύ παλιό, πριν τον 19^ο αι., πάνω στην παλιά παραλία, όπου έμποροι Μπαρμπαρίνοι, έκαναν δουλεμπόριο.

Του «Φασουλά το Χάνι», ελληνικό, στην συνοικία του Φασουλά απέναντι από το Καρακόλι. Το «ΧιώτικοΧάνι», από τα πιο χαρακτηριστικά «φανερώματα της χιοσμουρναϊκής επικοινωνίας», όπου στα 1876, λειτουργούσε το τυπογραφείο του Χέλημη.⁶¹

Η Αμάλθεια

Ο αριθμός των ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών της Σμύρνης, είναι εντυπωσιακός (135 τίτλους μνημονεύει ο Χ.Σολωμονίδης). Σε αυτούς περιλαμβάνονται, κάθε είδους φύλλα : πολιτικά, φιλολογικά, εμπορικά, σατιρικά. Τα περισσότερα ήταν βραχύβια, πλούτισαν όμως με την παρουσία τους, την ιστορία του ελληνικού τύπου.

Η ιστορία αυτή, πάντως, καταγράφεται με βάση μια σπουδαία εφημερίδα, πραγματική επιτομή της ελληνικής δημοσιογραφίας στην Ανατολή. Πρόκειται για την «Αμάλθεια», η οποία ιδρύθηκε το 1838, από Ελληνοσουηδό λόγιο και μαθηματικό, Κωνσταντίνο Ροδέ. Το γεγονός ότι, χρησιμοποιήθηκε το όνομα της μυθικής κατσίκας που γαλούχησε τον Δία, αποκάλυπτε την φιλοδοξία της εφημερίδας να αναλάβει ρόλο, πνευματικής τροφού του ελληνισμού της Ανατολής. Αρχικά η εφημερίδα, τυπωνόταν στο τυπογραφείο του Α.Πατρίκιου και κυκλοφορούσε κάθε Σάββατο απόγευμα σε ημίφυλλο. Το 1839, η εφημερίδα απέκτησε δικό της τυπογραφείο

και σύντομα κυκλοφόρησε σε πάνω από 50 αντίτυπα, γεγονός πρωτοφανές για τα δημοσιογραφικά δεδομένα της Σμύρνης. Η αμάλθεια, δημοσίευε, τοπικές και διεθνείς ειδήσεις, αλλά και ποιήματα, πολλά από τα οποία έφεραν την υπογραφή του Ι.Σκυλίτη. Ο Ι.Σαμιωτάκης, συντάκτης της εφημερίδας από το 1840, θα αποκτήσει τον έλεγχο της λίγε χρόνια αργότερα. Ο νέος διευθυντής, χιακής καταγωγής και με λαμπρές σπουδές στην Ευρώπη, αρθρογράφησε σχετικά με την ελεύθερη εκλογή των αντιπροσώπων των κοινοτήτων, πράγμα που επέφερε το προσωρινό κλείσιμο της εφημερίδας το 1841. Η Αμάλθεια, αυξάνει συνεχώς την κυκλοφορία αλλά και το κύρος της, και το 1870, γίνεται δισεβδομαδιαία. Επί 40 χρόνια, Ο Σαμιωτάκης, υπηρέτησε την δημοσιογραφία και λίγο πριν πεθάνει, στα 1882, μεταβίβασε την ιδιοκτησία και το πιεστήριο της εφημερίδας, στον Σ.Σολωμονίδη και Γ.Υπερείδη, αντί του ποσού των 650 χρυσών λιρών.

Οι νέοι ιδιοκτήτες, απόφοιτοι της Ευαγγελικής σχολής, ξεκινούν μια ανακαινιστική περίοδο για την εφημερίδα. Στον τίτλο της προστίθεται η ένδειξη «φύλλον ημερήσιον». Στην πραγματικότητα, η εφημερίδα κυκλοφορεί καθημερινά, εκτός Τρίτης και Κυριακής. Την Κυριακή όμως, εκδιδόταν ειδικό οκτασέλιδο για τους συνδρομητές, με ειδήσεις, συνταγές μαγειρικής και συμβουλές υγιεινής.

Η πεντηκονταετία της Αμάλθειας, γιορτάστηκε με επίσημο γεύμα στο ξενοδοχείο Huck, τον Ιούλιο του 1887. Παρακάθησαν εκπρόσωποι των Αρχών και οι διευθυντές όλων των σμουρναϊκών εφημερίδων, ελληνικών και ξένων. Την ημέρα εκείνη η Αμάλθεια τυπώθηκε με χρυσά γράμματα σε μεταξωτό ύφασμα. Από το 1888 και για 6 συνεχή χρόνια, η Αμάλθεια εκδίδει ετήσια εικονογραφημένα και πολυσέλιδα ημερολόγια – οδηγούς της Σμύρνης, με πολυτελή βιβλιοδεσία. Ήταν η πρώτη εφημερίδα που καθιέρωσε την πώλησή της στους δρόμους. Η κυκλοφορία της έφτασε στο εντυπωσιακό αριθμό των 2500 φύλλων, διατηρώντας εκατοντάδες συνδρομητές στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, στα νησιά του Αιγαίου, την Μακεδονία και το εξωτερικό.

Από τις αρχές του 20^{ου} αι., στις στήλες της εμφανίζεται το γλωσσικό ζήτημα, οπότε η συντηρητική και λόγια εφημερίδα κηρύσσει πόλεμο, κατά των «μαλλιαρών». Όπως όλες οι εφημερίδες, με ενθουσιασμό χαιρετίζει την ανακήρυξη του Συντάγματος του 1908. Επί πολλές ημέρες τα άρθρα της εφημερίδας, στην πρώτη σελίδα, περιστρέφονται γύρω από το «μεγάλο γεγονός».

Στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η ειδησεογραφία είναι δραστικά περιορισμένη, καθώς απαγορεύεται η δημοσίευση πολεμικών ειδήσεων, αλλά και οποιουδήποτε σχολίου που θα έθιγε την Τουρκία και τους Συμμάχους της. Με την εγκατάσταση στην πόλη της ελληνικής διοίκησης, η Αμάλθεια θεωρείται η πιο έγκυρη εφημερίδα της πόλης με την μεγαλύτερη κυκλοφορία. Βγαίνει δισέλιδη, σε μεγάλο σχήμα αλλά επτάστηλη. Τα άρθρα της απηχούν τα πατριωτικά συναισθήματα και τις προσδοκίες των Ελλήνων της Σμύρνης, αλλά και τον φόβο και την αγανάκτησή τους όταν είναι πια φανερό ότι η καταστροφή πλησιάζει.

Το 1922, η Αμάλθεια ακολουθώντας την μοίρα του μικρασιατικού ελληνισμού, προσφύγησε στην Αθήνα . Εκεί , οι ακούραστοι ιδιοκτήτες της δοκιμάζουν να κάνουν για την εφημερίδα, μια νέα

⁶¹ Φ. Φαλμπος: ο.π.

αρχή. Μακριά όμως από την Σμύρνη, η Αμάθεια δεν ζει ούτε ένα χρόνο. Το τελευταίο φύλλο της κυκλοφόρησε στις 28 Οκτωβρίου 1923.⁶²

Η Κοινωνική ζωή στην Σμύρνη

Η έντονη κοινωνική ζωή στο Και, οι μεγάλες επαύλεις στις αριστοκρατικές συνοικίες και στα προάστια της, τα άνετα αστικά σπίτια στο κέντρο της και στην συνοικία της Πούντας και τα λαμπρά καταστήματά της στον Φραγκομαχαλά έδιναν στην ελληνική Σμύρνη, τη φυσιογνωμία και το χαρακτήρα μιας ευρωπαϊκής πόλης που όμοιά της δεν υπήρχε σε όλη την Ανατολή.

Ήδη πριν από τα τέλη του 17^{ου} αι., πλούσιοι Έλληνες της Σμύρνης είχαν εγκαταστήσει τις κατοικίες τους στον Φραγκομαχαλά και πολλοί από αυτούς έπαιρναν μέρος στις κοσμικές εκδηλώσεις που οργάνωναν οι ξένοι έμποροι και «κονσόλοι».

Οι εμπορικές – επαγγελματικές σχέσεις των Ελλήνων της Σμύρνης με τους Ευρωπαίους επηρέεσαν την γλώσσα τους, τις καταναλωτικές τους συνήθειες, τα χόμπι τους. Η παλιά «ρωμέικη φορεσιά» εκτοπίστηκε από το ευρωπαϊκό κουστούμι και στο εξής θα αποτελεί το κυρίως ένδυμα των χωρικών και των νησιωτών που έφταναν στην πόλη. Το ντύσιμο των γυναικών, το οποίο μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα ήταν επηρεασμένο από την νησιώτικη ενδυμασία, μεταβλήθηκε και οι Ελληνίδες προμηθεύονταν τα φορέματά τους από Παρισινούς οίκους. Η επίδειξη της γυναικείας ενδυμασίας έγινε μάλιστα αντικείμενο σχολιασμού εκ μέρους των ξένων περιηγητών και του σμυρναϊκού τύπου. Η πολυτέλεια και η φιλαρέσκεια των γυναικών δέχθηκαν έντονες επικρίσεις.

Μέχρι το 1875 που κατασκευάστηκε το Και, καθημερινός τόπος αναψυχής των Σμυρναίων ήταν η Αγγλική Σκάλα με τα επιθαλάσσια κέντρα της και από το Πάσχα και μετά ο Μέλης ποταμός, η γέφυρα των караβανιών, η Πούντα, το “Jardin des fleurs”, τα Περιβόλια και άλλες τοποθεσίες. Για τους απογευματινούς περιπάτους οι Σμυρνοί προτιμούσαν την Καραντίνα και το Μερσινλή, για τις Κυριακάτικες το Κοζαγάκι και το Σεβντίκιοϊ, για τις ανοιξιάτικες παρτίδες τους τα μεσογειακά θέρετρα του Μπουρνόβα και του Μπουτζά και για τον παραθερισμό τους τα προάστια που βρισκόταν στον κόλπο της Σμύρνης (Καρατάσι, Καραντίνα, Γκιοζτεπέ, Κοκάργιαλι, Αγία Τριάδα, Πετρωτά, Κορδελιό). Για τούτες τις μετακινήσεις τους έξω από την πόλη οι πιο εύπορες οικογένειες χρησιμοποιούσαν τις ιδιωτικές τους άμαξες και οι υπόλοιπες τον σιδηρόδρομο ή τα βαποράκια.

Ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος που συγκέντρωνε ανθρώπους από όλα τα κοινωνικά στρώματα ήταν η Προκουαία της. Ήταν ο αγαπημένος τόπος περιπάτου των Σμυρναίων, μέχρι την Μικρασιατική καταστροφή. Εδώ υπήρχαν τα περισσότερα θέατρα και οι κινηματογράφοι, οι λέσχες και τα ξενοδοχεία και τα αναρίθμητα κέντρα αναψυχής (καφενεία, ζυθοπωλεία, ζαχαροπλαστεία), πολλά από τα οποία διέθεταν ορχήστρα με ζωντανή (ιταλική συνήθως) μουσική. Το «Καφέ Φώτη» με τα περίφημα Πολιτάκια, το «Κραίμερ» με την ορχήστρα του Κρασά, το «Ποσειδών», το «Γκρατς», η «Βουδαπέστη», το «Κόρσο», το «Λούνα Παρκ», για να αναφέρουμε μερικά μόνο από τα πιο ονομαστά κατακλύζονταν κατά τις απογευματινές και τις βραδινές από τις συντροφιάς των Σμυρναίων.

Οι λέσχες είναι ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος, ο οποίος επιτρέπει στα άτομα των ανωτέρων και μεσαίων στρωμάτων, να επικοινωνήσουν και να ψυχαγωγηθούν. Εξυπηρετούσαν όμως και άλλες δραστηριότητες με κοινωνικό-φιλανθρωπικό, πολιτιστικό και αθλητικό χαρακτήρα.

Ιδιότυποι σωματειακοί φορείς οι λέσχες της Σμύρνης, μικτές ή ελληνικές, είχαν προσδιορισμένο αριθμό μελών που διακρίνονται στις περισσότερες περιπτώσεις σε δύο τάξεις με κριτήρια κοινωνικά – επαγγελματικά.

Η παλαιότερη στο είδος είναι η «Ευρωπαϊκή Λέσχη». Ιδρύθηκε το 1791 από τους Ευρωπαίους κατοίκους της Σμύρνης. Από ελληνικής πλευράς, η πρώτη λέσχη το 1898 από Σμυρναίους και Χίους εμπόρους, γι αυτό ονομάστηκε «Εμπορική Λέσχη». Το 1842 μετονομάστηκε σε «Γραικική Λέσχη» και το 1898 ως «ελληνική Λέσχη». Με την τελευταία αυτή ονομασία λειτούργησε ως το 1922 και αποτέλεσε το κέντρο της κοινωνικής αλλά και της κοσμικής ζωής της Σμύρνης.

Στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αι., με πρωτοβουλία του Σμυρναίου δημοσιογράφου Μιλτιάδη Σειζάνη, ιδρύεται (1890) η «Λέσχη των Κυνηγών» η οποία γρήγορα αρχίζει να δέχεται στους κόλπους της και μέλη που δεν είχαν την ιδιότητα του κυνηγού. Η λέσχη διαθέτει βιβλιοθήκη με αναγνωστήριο, αίθουσα ξιφασκίας, διατηρεί ορχήστρα, οργανώνει συναυλίες και εκδρομές, χορούς και αθλητικούς αγώνες, φιλοξενεί δραστηριότητες άλλων σωματείων, όπως ο γνωστός

⁶² Γιώργος Γιαννακόπουλος: «Η ελληνική Εκδοτική Δραστηριότητα στην Σμύρνη» Σμύρνη, η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Έφεσος, Αθήνα

«Όμιλος Ερετών». Το 1901 μέλη της λέσχης αποχώρησαν και ίδρυσαν την νέα «Χαμηλή Λέσχη των Κυνηγών», σε αντίθεση με την παλαιότερη «Αψηλή Λέσχη των Κυνηγών».

Την ίδια περίοδο ιδρύεται το «Σπόρτινγκ Κλαμπ» ή «Γυμναστικός Κύκλος», που ήταν διεθνή λέσχη και συγχρόνως αθλητικός σύλλογος. Διαθέτει αναγνωστήριο, αίθουσες χαρτοπαιξίας, σφαιριστήριο και θεατρική αίθουσα στην οποία δίνονταν συχνά παραστάσεις.

Στα χρόνια της ελληνικής διοίκησης (Απρίλιος 1920), κάνει την εμφάνισή της η «Μικρασιατική Λέσχη», σκοπός της οποίας είναι η «μεταξύ των μελών επικοινωνία δι' ανταλλαγή ιδεών και κοινωφελών και εν γένει ψυχαγωγία αυτών». Η λέσχη συντηρούσε εντευκτήρια, αναγνωστήριο και βιβλιοθήκη.

Οι περισσότερες λέσχες στεγάζονταν σε εντυπωσιακά κτίρια με λαμπρές αίθουσες, στις οποίες οργανώνονταν ιδιωτικοί αλλά και επίσημοι χοροί, οι λεγόμενοι «ευεργετικοί», για την ενίσχυση των σχολείων και των ευαγών ιδρυμάτων της Σμύρνης. Λίγο πιο πέρα από τη προκουμαία, το Παραλλέλι και τον Φραγκομαχαλά, στα σοκάκια της Σμύρνης η ζωή κυλούσε με τους δικούς της ρυθμούς και νόμους, διαφορετικούς για την κάθε κοινωνική τάξη. Η κοινωνική θέση και ο πλούτος δημιουργούσαν στεγανά ανάμεσα στην ανώτερη κοινωνική τάξη και στις δύο άλλες, την μεσοαστική και την εργατική. Οι διαφορές ήταν εμφανείς σε όλες εκδηλώσεις της ζωής.

Η μεγαλύτερη τάξη για παράδειγμα στο σύνολό της, διασκεδάζε στις εσπερίδες, στους χορούς, στις βεγγέρες και στα γκάρντεν-πάρτυ που οργανώνονταν στα αρχοντικά, στις λέσχες και στις αίθουσες των ξενοδοχείων. Τα λαϊκά στρώματα είχαν τους δικούς τους τρόπους διακέδασης και θεάματα.

Οι πολυάριθμες ταβέρνες και οι μπυραρίες που υπήρχαν στις συνοικίες της πόλης και τα προάστια συγκέντρωναν το βράδυ μετά την δουλειά τους άνδρες για να πιούν τσίπουρο, να πάρουν μεζέ, να τραγουδήσουν και να χορέψουν, κάτω από τους ήχους λαϊκών οργάνων, καρσιλαμά, χασαποσέρβικο, ζεϊμπέκικο.

Μια πόλη ζωντανή όπως η Σμύρνη, ήταν φυσικό να έχει και τους γραφικούς τύπους της. Οι περισσότεροι ήταν πλανόδιοι βιοπαλαιστές που έφερναν γύρα στις συνοικίες της Σμύρνης για να πουλήσουν την «πραγματεία» τους. Ο πιο επώνυμος από αυτούς ήταν ο λαϊκός ζωγράφος Θεόφιλος Μιχαήλ που τον ονόμαζαν Ζερβοκουτάλα, γιατί ήταν αριστερόχειρας. Είχε έρθει από την Μυτιλήνη σε ηλικία 18 χρονών και έμενε στην Σμύρνη 15 χρόνια κάνοντας θελήματα, και ζωγραφίζοντας.

Άλλος γραφικός τύπος ήταν ο Αργύρης Ματζουράνης – Κράγιοβιτς, ευρύτατα γνωστός στην Σμύρνη με το παρατσούκλι «Τσουρτσούρας» Έκλεβε σκυλιά, τα μεταμόρφωνε κατάλληλα και τα μεταπουλούσε όπου έβρισκε, πολλές φορές και στον πρώτο κύριό τους.⁶³

Απόλυτα αυτάρκης, συγκροτημένη και ιδιαίτερα ζωντανή πολιτεία, η Σμύρνη δεν υπολείποταν καμμιάς Ευρωπαϊκής μεγαλούπολης της εποχής. Δεν είναι τυχαίο ότι στο οδοιπορικό του «*Νέο ταξίδι στην Ανατολή*», ο Γάλλος ποιητής Λαμαρτίνος, την χαρακτηρίζει «*Μασαλία της μικρασιατικής ακτής*».

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Η οικονομική ακμή και η πνευματική παράδοση δύο τουλάχιστον αιώνων, υπήρξαν η βάση για την διαμόρφωση μιας ελληνικής κοινωνίας που σε πολλά υπερτερούσε εντυπωσιακά από άλλες του ελλαδικού χώρου, αλλά και του αποικιακού ελληνισμού. Την ώρα ακριβώς που είχε κορυφωθεί η ανάπτυξη του μικρασιατικού και ιδιαίτερα του σμυρναϊκού ελληνισμού και στην Σμύρνη είχε αποβιβαστεί (Μάιος 1919) τμήμα του ελληνικού στρατού, ύστερα από απόφαση του Ανωτάτου Συμβουλίου Ειρήνης, άρχιζε το προμήνημα της τραγωδίας που έληξε με τον ξεριζωμό των Ελλήνων από την Μικρά Ασία. Η άφιξη του ελληνικού στρατού και οι βλέψεις των άλλων συμμάχων του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, προκάλεσαν άμεσα την τουρκική αντίδραση. Μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών (Αύγουστος 1920) ο Κεμάλ Ατατούρκ, εκφραστής του τουρκικού εθνικισμού και της αναμόρφωσης του νέου τουρκικού κράτους, άρχισε αμέσως συστηματικό αώνα κατά των Ελλήνων. Ο μικρασιατικός Πόλεμος, μέσα σε δυσμενείς για την Ελλάδα συνθήκες, έληξε με δραματικές για τον ελληνισμό επιπτώσεις. Ο ελληνικός στρατός που είχε πλησιάσει την Άγκυρα, αναγκάστηκε τον Αύγουστο του 1922, να συμπτυχθεί, διωκόμενος συνεχώς. Στις 27 Αυγούστου ο τουρκικός στρατός μπήκε στην Σμύρνη και τέσσερις μέρες αργότερα η πρωτεύουσα της Ιωνίας πυρπολήθηκε. Ακολούθησε φοβερή λεηλασία και σφαγή αμάχων, ενώ οι Έλληνες κάτοικοί της εγκατέλειπαν αλλόφρονες τον τόπο της συμφοράς με όποιον τρόπο μπορούσαν. Ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, βρήκε μαρτυρικό θάνατο

⁶³ Δ. Αρχιγένης : «*Η ζωή στην Σμύρνη*», Αθήνα 1981

καθώς και άλλοι εξέχοντες εκπρόσωποι της σμυρναϊκής κοινωνίας. Το χρονικό της καταστροφής είναι γνωστό και φρικαλέο.

Για την τουρκική ηγεσία η «διαγραφή από τον χάρτη» της ελληνικής Σμύρνης, ήταν ζωτικής σημασίας. Υπενθυμίζουμε την υπόδειξη του Γερμανού οργανωτή του τουρκικού στρατού, Λίμαν Φον Σάνδερς, που ήδη από το 1914, υπέδειχνε στην τουρκική κυβέρνηση ότι « *Ουδέποτε, Τουρκία θα έχει ασφάλεια στην δυτική Μικρά Ασία εφόσον εκεί είναι μια άλλη Ελλάδα*». Οι ίδιοι οι τούρκοι αποκαλούν την Σμύρνη «*Γκιαούρ Ιζμίρ*» (άπιστη Σμύρνη).

Ας θυμηθούμε ότι, ο Ελληνικός πληθυσμός της πόλης, που προέκυψε από όλα τα μέρη της Ελλάδας αλλά και από την μικρασιατική ενδοχώρα, κατόρθωσε όχι μόνο να επιβιώσει, αλλά και να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο στην ευημερία αυτού του τόπου, που θαύμαζαν εκστατικοί οι Ευρωπαίοι επισκέπτες. Χάρη στην αποφασιστικότητα, το οργανωτικό πνεύμα και την εργατικότητα τους οι Έλληνες πήραν γρήγορα στα χέρια τους τον έλεγχο του διαμετακομιστικού εμπορίου, βάση της πηγής του πλούτου της πόλης, και επέβαλαν την ελληνική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα των συναλλαγών, υποχρεώνοντας τους ξένους να μάθουν να την μιλούν. Ταυτόχρονα, φρόντισαν την πνευματική καλλιέργεια των παιδιών τους, την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους, την διατήρηση της εθνικής συνείδησης και την ενίσχυση των δεσμών με την μητροπολιτική Ελλάδα.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ «ΚΕΝΟ» ΣΤΗΝ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η Σμύρνη, με την ευημερία της και την κοσμοπολίτικη κουλτούρα της, ήταν ασυζητητί η δεύτερη πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά την Κωνσταντινούπολη. Η μεγάλη πυρκαϊά του '22, εξαφάνισε ένα μεγάλο μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης, 2.600.000 τετραγωνικά μέτρα κατοικίσιμης ζώνης και 25.000 κτίρια καταστράφηκαν εντελώς. Η Στατιστική Υπηρεσία, τον Μάρτιο του 1923, αναφέρει ότι, από τις 42.945 κατοικίες, οι 14.000 καταστράφηκαν.

Όταν διακόπηκε η Διάσκεψη της Λωζάνης η τουρκική κυβέρνηση, οργάνωσε ένα μεγάλο οικονομικό συνέδριο στην Σμύρνη, στις 17 Φεβρουαρίου με 4 Μαρτίου 1923, με σκοπό να δείξει στην Ευρώπη τον φιλελεύθερο προσανατολισμό της τουρκικής οικονομίας. Παρόλες τις προσπάθειες της τουρκικής δημοκρατίας και του κόμματος της Ένωσης και της Προόδου, για την δημιουργία μιας τουρκικής αστικής τάξης, η οποία θα έκλεινε το κενό που δημιουργήθηκε σε όλους τους οικονομικούς και επαγγελματικούς τομείς μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, το λιμάνι της Σμύρνης έχασε την δύναμή του ως προς το εξωτερικό εμπόριο, προς όφελος της Κωνσταντινούπολης. Μετά την ανταλλαγή, οι Έλληνες της Σμύρνης που κυριαρχούσαν στην εγχώρια αγορά, συνέχισαν τις δραστηριότητές τους στην Ελλάδα. Μαζί τους και προς όφελός τους, έφυγαν προς την Αθήνα και την Τεργέστη και οι διεθνείς εμπορικοί οίκοι, καθώς δεν μπορούσαν να βρουν πια αντιπροσώπους στην Σμύρνη. Με την οικονομική κατάρρευση του 1929, η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί και ο οικονομικός προσανατολισμός της Τουρκίας προσανατολίστηκε στον κρατισμό, γεγονός που επηρέασε και την οικονομική ζωή της Σμύρνης. Τα ερείπια από τη άλλη, του '22 άργισαν πολύ να καθαριστούν λόγω έλειψης χρημάτων του δήμου και έτσι ο πολεοδομικός της κατεστραμμένης περιοχής, δεν ολοκληρώθηκε παρά την δεκαετία του '40 (Μόνο δύο σχέδια υλοποιήθηκαν στην περιοχή : η λεωφόρος Γκαζί και η ανακαίνιση μεμονωμένων και λιγοστών κτιρίων με βάση την «*Πρώτη Εθνική Αρχιτεκτονική αντίληψη*»). Οιοδομώντας την «Τουρκική Σμύρνη», το νέο καθεστώς, επιθυμούσε να απαλλάξει την πόλη από την «μη τουρκική κληρονομιά της». Μια από τις πολιτικές αυτές, ήταν η αλλαγή των ονομασιών των τοποθεσιών και των δρόμων. Η προσπάθεια αυτή έγινε σε δύο περιόδους : από το 1925 μέχρι το 1927 και από το 1937 μέχρι το 1938. Η απόφαση του Δήμου της Σμυρνης, το 1937 ανέφερε ότι: Κάθε λεωφόρος που έχει πλάτος μεγαλύτερο από 20 μέτρα, πρέπει να αλλάξει ονομασία. Για κάθε λεωφορο και οδό που έχουν πλάτος μικρότερο των 20 μέτρων, καταργείται η ονομασία της και λαμβάνει αριθμό. Για τις οδούς που έχουν πλάτος μικρότερο από 20 μέτρα, αλλά μέγelo μήκος, δεν καταργείται η ονομασία αλλά αν αυτή δεν είναι τουρκική, πρέπει να αλλάξει. Οι πινακίδες άρχισαν να αλλάζουν στις 10 Ιανουαρίου 1938. Οι ονομασίες στις 49 από τις 85 γειτονίες της πόλης άλλαξαν, ενώ αυτές που παρέμειναν, ήταν οι ονομασίες οι οποίες δόθηκαν το 1922. Αυτές που άλλαξαν ήταν ελληνικές και εβραϊκές.

Το 1950, με τη άνοδο του Δημοκρατικού Κόμματος, άρχισε η γεωργική και οικονομική μεταμόρφωση της Σμύρνης. Επιταχύνθηκε η ενσωμάτωσή της στην υπόλοιπη Τουρκία. Με τη ίδρυση του Εβραϊκού κράτους, τα υπολείματα του εβραϊκού πλυσμού της πόλης, μετανάστευσαν σο Ισραήλ. Στις δεκαετίες '60 και '70 επί δημαρχίας Οσμάν Κιμπάρ, κατεδαφίστηκαν κτίρια χιωτικής αρχιτεκτονικής και στη θέση τους χτίστηκαν πολυκατοικίες. Με την

ανάπτυξη της βιομηχανίας και την ένωση της πόλης με την Μάνισα, η εσωτερική μετανάστευση δημιούργησε στην πόλη, τεράστιες περιοχές τενεκεδούπολης. Σήμερα έχει την εικόνα μιας τυπικής τριτοκοσμικής πόλης όπου οι κοινωνικές ανισότητες, είναι πολύ μεγάλες. Από τις αρχές του 20^{ου} αι., οι συνοικισμοί της μεγάλωσαν 8 φορές αλλά το λιμάνι της έχασε την σημασία του προς όφελος της Ατάλειας και της Μερσίνης. Τίποτα σχεδόν πια, δεν θυμίζει την κοσμοπολίτικη πόλη του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αι.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο Αύγουστος του 1922, η καταστροφή της μεγάλης πολιτείας, το τέλος του Μεγαλοϊδεατισμού, θα μείνουν για πάντα χαραγμένοι στις ψυχές και τις καρδιές του Μικρασιατικού λαού. *«Η Μικρασία, που πλήρωσε την πολιτική της Αντάτ, δεν ήταν ψεύτικη και κανένα χρυσωμένο ψέμα δεν μπορεί να σκεπάσει την τραγική μοίρα των Ελλήνων που την κατοικούσαν. Ήταν μια χώρα με χώματα καρπερά, ευλογημένα, χορτάτα από την βλάστηση. Σαν άνοιγες την Κυριακή τις πόρτες των σπιτιών, αντάμωνες έναν κόσμο δουλευτάδων με την καθαρή του αλαξιά, το γιορτινό του τραπέζι, το ρακί του, το μερτικό του στη χαρά και άσβηστο πόθο να λυτρωθεί από την ραγιαδοσύνη. Κι ύστερα πέρασε απόαυτήν την χώρα ο «ψωροφύτης» του πολέμου και ύστερα, η ξυριστική μηχανή του ξεριζωμού....»*

Διδώ Σωτηρίου «Μέσα στις φλόγες»